

પ્રાચીન કાવ્ય.

અંક ૧ લો.

૨૨૫૨

પ્રેમાનંદ કૃત.

રણયજ્ઞ.

ધણી પ્રતો ઉપરથી સારોદ્ધાર કરીને કવિ
ચરિત્ર ટીકા તથા કોષ સાથે

છપાવી પ્રગટ કરનાર,

હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાલા.

તથા

નાથાશંકર પૂજાશંકર શાસ્ત્રી.

૨૨૫૩

અમદાવાદ.

આસ્ટોરિયા ચક્રલાની સડક ઉપર
શેઠ. માણેકલાલ જોડાભાઈના મકાન મધ્યે
“આર્યોદય પ્રેસ”માં છાપ્યો

સંવત ૧૯૪૦.—સન ૧૯૮૪.

કીમત આના પાંચ.

અંથ સ્વામીત્વનો હક નોંધાવ્યો છે.

પ્રસ્તાવના.

વાણીની કામળતાને લીધે વિદ્વાનો ગુર્જર ભાષાને હિંદુસ્તાનની ઈતાલિયન કહેછે તે યથાર્થ છે. વૃજ અને ચારણીના જેવું કરડકણું બંધારણ ન હોવાથી કદાશ વીરરસને ગુર્જર ભાષામાં ધણો ગળવી ન શકાય; પરંતુ બાકીના સઘળા રસોને માટે તે કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષા કરતાં ઉતરતી તો નથીજ. રસીલી ગુર્જરીમાં તેના તનુજેએ કાવ્ય પુસ્તકો એટલાં બધાં કરેલાં છે, કે તે વડે સંસ્કૃત પુત્રીઓમાં તે ભણે દરજ્જે આવી શકેછે.

ગુર્જર ભાષાને માન પમાડે એવા પુષ્કળકવિયો તેમાં થઇ ગયા છતાં તેમણે કરેલાં કાવ્ય, ઐગણીસમી સદીનો અંત આવવા લાગ્યો ત્યાંસુધી પણ, સંપૂર્ણ રીતે જાહેરમાં આવ્યાં નથી, એ ખેદકારક વાતછે. ગુર્જર પ્રજાને કવિતાનો શોખ નથી એમ આથી સમજવું નહીં, કેમકે હાથે ઉતારી ઉતારીને કે ગમે તેવાં છપાએલાં પુસ્તકો મેળવીને લોકો ઘેર ઘેર વાંચે છે ને સાંભળે છે.

છાપખાનાવાળા ને પુસ્તકો વેચનારા લોકોના શોખનો લાભ લેવા માટે જૂના કવિયોનાં ઘણાં પુસ્તકો છપાવેછે; પરંતુ તેમનો ઉદ્દેશ માત્ર વ્યાપારનો હોવાથી તથા ધણીવાર તેઓ વિદ્વાન ન હોવાથી પુસ્તકો સંશોધન થયા વગર ખરાબ રીતે છપાવેછે. સંશોધન થઈને આજ સુધીમાં થોડાંજ પુસ્તકો છપાયાંછે, અને સંશોધન કરેલાં શાસ્ત્રીય રીતે ટીકા વગેરેથી શણગારીને છપાવ્યાં હોય એવાં પુસ્તક તો ગણ્યાં ગાંઠ્યાં એક મેળછે.

ગુજરાતી ભાષા પ્રૌઢ કરવાનો અને તેનો પુસ્તક-ભંડોળ અથવા લિટરેચર વધારવાનો એક માર્ગ એછે કે તેમાં થયેલાં કાવ્ય ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય સંગ્રહ કરવો. આ કામ નાનું સુનું નથી. તે એક બે ગૃહસ્થોથી પાર પડે એવું પણ નથી. તે ધણાના પ્રયત્ન વગર ને સારા આશ્રય વગર સંતોષકારક રીતે પાર પડવું અશક્ય છે. તોપણ જેનાથી જેટલું બની શકે તેટલો પ્રયત્ન તેણે કરવો આવશ્યકછે “ કાકરે કાકરે પાળ બંધાય ” એ કહેવત પ્રમાણે ધણાના છુટક છુટક ચત્ર વડે પણ ધણું થઇ શકશે.

મહાકવિ પ્રેમાનંદને ગુર્જર ભાષાના પહેલા નંબરના કવિ ગણવામાં આવેછે. તેમણે ઉત્તમ પ્રતિભા પુષ્કળ ગ્રંથો લખ્યાછે, માટે તેમના ગ્રંથો વિષે તથા તેમના ચરિત્ર વિષે મેં વડોદરા આવ્યા પછી તજવીજ કરવા માંડી; કેમકે વડોદરા તેમની જન્મભૂમિ હોવાથી વિશેષ પત્તો અહીંથીજ લાગવાનો

સંભવ હતો. મારી મહેનત કેટલેક દરજ્જે સફળ થવાથી બીજા કવિઓના અથો મેળવવાની મને હોંસ થઈ. જે જે અથો ન છપાયા હોય અથવા ખરાબ રીતે છપાયા હોય તેમનું સંશોધન કરીને તથા બને તેો ટીકા વગેરે આપીને તેમને છપાવી પ્રગટ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો, અને એ કામમાં મદદને સાર શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂનશંકરને બેળ્યા.

સંશોધન કરવામાં જે નિયમો રા. નવલરામે મામેરું છપાવવામાં પાળ્યા છે, તે નિયમો ઘણા ખરા યોગ્ય હોવાથી હું પણ તેમને અનુસર્યો છું. એમાંના મુખ્ય નિયમો એવા કે કોઇપણ પુસ્તકની એક કરતાં વધારે નકલ મેળવવી, જે ઘણી શુદ્ધ લાગે તેના ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવો, બીજી પ્રતોમાં ફેરફાર હોય તે ટીકામાં જણાવવો, ગાંડનું ઉમેરણ કરવાનો, પાઠમાં ફેરફાર કરવાનો. કે તેમાંથી કંઈ કમી કરવાનો અધિકાર. છપાવનારને નથી, તેમ એથી કવિને ગેરઈનસાફ મળેછે, માટે પાઠમાં પોતાનું દોઢ ઉઠાવણ કરવું નહીં.

આવા નિયમોને અનુસરીને પ્રથમ શરૂઆત મેં પ્રેમાનંદના રણયજ્ઞની કરી. શરૂઆતમાં મારી પાસે તેની ત્રણ નકલો હતી. ચોક્કસ કામ ચાલ્યા પછી બીજી ત્રણ નકલો મળી, અને કામ પૂરું થયા પછી બીજી બે પ્રત વધારે હાથ લાગી. તે વડે જ્યાં જ્યાં શંકા રહેતી તે દૂર કરવામાં મદદ મળી. મુખ્ય ચાર પ્રતનો આધાર લેવામાં આવ્યો; તેમાંની પ્ર. ૧ લી સંવત ૧૮૪૪ માં દેવારના પટેલ અંબાઈદાસ લખમીદાસની ગુજરાતી અક્ષરે સારી લખેલી છે. પ્રત બીજી સુમારે સંવત ૧૮૨૮ માં જંજુસરમાં ગુજરાતી અક્ષરે લખાઈ છે. તે અશુદ્ધ ઘણાં છે. પ્રત ૩ જી સંવત ૧૮૬૭ માં વડોદરાના મહેતા નાનાભાઈ જીવણરામ વડનગરા લેખકે દેવનાગરી અક્ષરે ઉતારી છે. એ પ્રત ઘણી શુદ્ધ છે. કોઈ કોઈવાર તેા જાણે કવિના અસલમાંથી જ ઉતાર્યું હોય, એવો ભાસ થઈ આવે છે. ચોથી પ્રત સુમારે સંવત ૧૮૨૧ માં નીમા (વાણીઆ) જ્ઞાતિ ગાંધી કેવળજી કુંવરજીએ ખાજખોધ અક્ષરે લખી છે. આ પ્રત ત્રીજી પ્રતથી ઉતરે એવી નથી. ઘણું કરીને તે મોડાસામાં લખાઈ છે.

જેમ બને તેમ નાના કદમાં છુટક પુસ્તક પ્રગટ કરવાં ને તેમની કીમત ઓછી રાખવી એવો મારો હેતુ છે. એમ કરવાથી તેમનો લાભ ઘણા લઘુ શકશે. રણયજ્ઞનો કેવો ઉદાવ થાય છે અને લોકોનો તેના પર કેવો બાવ છે તે જોયા પછી ઇશ્વર સાક્ષતા હશે તેા બીજા અથો પ્રગટ કરીશ.

કવિચરિત્ર.

મહાકવિ પ્રેમાનંદ સુમારે (સંવત) સત્તરમા સૈકાની આખરે જન્મ્યા. તેમના પિતાનું નામ કૃષ્ણારામ ઉપાધ્યા હતું. જે ભાગ્યશાળી જનેતાએ આ કવિ શિરોમણિ રત્નને જન્મ આપ્યો, તેના નામનો પત્તો લાગતો નથી. કવિના પિત્રાધ્યોના વંશજ પાસેથી એક પેઢી નામાનું ઝાડ મને મુશીયતે મળી શક્યું, તેમાંથી નીચે પ્રમાણે સાર નીકળે છે.

૨ પેઢી નામાની શરૂઆત ઉપાધ્યા જેદેવથી થાય છે. જેદેવ કવિ પ્રેમાનંદનો દાદો થાય. જેદેવને ચાર દીકરા હતા. જેટ પુત્ર કૃષ્ણારામથી પ્રેમાનંદ થયા. પ્રેમાનંદને જીવજીરામ ને વલ્લભરામ એવા બે દીકરા હતા. વલ્લભરામનો ત્રીજો પેઢીએ નિર્વેશ ગયો. જીવજીરામના પૌત્ર મંછારામથી ચાલેલી એક શાખા નિર્વેશ થઈ. હાલ કોઈ જગનાં નામે સ્ત્રી એ શાખામાં હયાત છે. મંછારામના પુત્ર ઉત્તમરામથી થયેલી બે શાખા પૈકી એક શાખા કવિ નર્મદાશંકરને મળેલા મનસુખરામ અપુત્ર ગુજરવાથી નિર્વેશ થઈ છે. મનસુખરામની સ્ત્રી બાઈ નાની હયાત છે. બાઈ શાખામાં કુરણુશંકર નામે જીવાન હાલ કોઈ સરદારને ત્યાં વડોદરામાં નોકરી કરે છે. અર્થાત કવિ પછી છ પેઢીઓ વીતી, તેમાં પુરૂષમાં ફક્ત કુરણુશંકર છે. પ્રેમાનંદને ત્રણ કાકા હતા, તેમનો વિસ્તાર સારો ચાલ્યો છે.

૧ પ્રેમાનંદના મરણ કાળને માત્ર દોઢસો વર્ષ થયાં છતાં તેના જન્મ મરણના વર્ષનો પણ પત્તો લાગતો નથી, એ કેવું દિલગીરી ભરેલું છે! ચરિત્રો લખવાનો ચાલ ન હોવાથી આવા આધુનિક મહા કવિ વિષે આપણે કેટલું થોડું જાણીએછીએ ! કૃષ્ણદિપક પુરૂષોત્તી મરણ-તિથિ પેઢીઓ ગત-યાદ રાખી તેમનાં આદ્ય સંવત્સરી કરવાનો રિવાજ આપણે અહીં ધણે કે-કાણે છે, પરંતુ આ કવિના કુટુંબીઓ તેની તિથિ પણ જાણતા નથી ! કવિને જેણે નજરે જોયા હોય, તેનાં છોકરાં હજી હયાત હોવાનો સંભવ છે, તે છતાં કવિ સંબંધી જોઈતી માહિતી મળી શકતી નથી, એ સંતાપકારક છે.

૨ બ્યારે હું મારા મિત્રો સાથે કવિ વિષે વધારે તજવીજ કરવા ગયો ત્યારે, તેમજ પેઢી નામ આપતાં, કવિના પિત્રાધ્યો તેમના વિષે કંઈ પૂ-જ્યભાવ કે ઉમદા વિચાર ધરાવતા હોય એમ અમને ન લાગ્યું. કદાચ પિત્રાધ દાવો ખતાવતા હોય તો કોણ જાણે !

કવિ જ્ઞાતે વડોદરાના ^૧ચોવીશા બ્રાહ્મણ હતા. ચોવીશા એ^૨ નાંદેરા-
માંથી ઉત્પન્ન થયા છે. પ્રેમાનંદે પોતે “ ચાતુરવિંશી (ચોવીશા) જ્ઞાતે બ્રા-
હ્મણ ” એમ ધણે ઠેકાણે ગાયું છે. તેમના કૂળનો ધર્મ શૈવ્ય હશે, પરંતુ
તેમનું વલણ વૈષ્ણવી સંપ્રદાય તરફ વિશેષ હતું એમ લાગે છે.

કવિના જન્મ સમય વિષે મત ભેદ છે. કવિ ચરીત્રના લખનાર
ગણાભાઈ પંડિતે “ તે આશરે સંવત ૧૬૯૨માં જન્મેલો ” એમ લખ્યું
છે. રા. નવજરામે ને કવિ નર્મદાશંકરે સાલ આપી નથી; પરંતુ કવિ નર્મદા
શંકરના એકંદર લખાણથી તેનો જન્મ કેટલાંક વર્ષ મોડો થયો ગણ્યો છે, એમ
અનુમાન થાય છે. “ દંત કથા છે કે તેણે મોટપણે ગ્રંથ લખવા માંડ્યા
હતા, ને ધારીએ કે તેણે ૨૫ વર્ષની વયે ગામેજ લખ્યું ” આ પ્રમાણે ક-
વિ નર્મદાશંકર લખે છે, ને મામેરાની સાલ તેમણે ૧૭૩૯ ની આપેલી છે,

૧ કવિ દલપતરામે ચાતુરવેદી મોઢબ્રાહ્મણ એમ લખ્યું છે તે સરતચૂક હશે.

૨ કોઈ નાંદેરા ગોરે, પોતાના યજમાન પાસેથી પરણામણનું દાણું
મેં માગ્યું ન મળવાથી, વરકન્યાને એક મહાદેવના દેવળમાં ગોંધી બહારથી
તાણું માર્યું. બનાવ એવો બન્યો કે દેવળમાં વરને સાપ ડસવાથી તે મ-
રણ પામ્યો. કહે છે કે કન્યાને સત ચઢ્યું, તેથી બારણાં આપો આપ ઉ-
ઘડી ગયાં, ને તે વિકાળ સ્વરૂપે બહાર આવી. એ જોઈને નાંદેરા ગભરા-
યા, ને તેમાંથી ચોવીશ ગોત્રના બ્રાહ્મણ નાસવા લાગ્યા. કન્યાએ શાપ દીધો
કે તમે આ પ્રમાણે અમારા ઉપર જીવન કર્યો, ને તેથી વિનાશ નિપન્યું,
માટે તમારે શિર કાળી ટીલી બેઠી; તેથી તમારાં વરકન્યાને કંકુની અર્ચા
ન કરતાં મેશની અર્ચા કરવી. તમે ગમે તેવો ઉઘમ કરશો, તોય તમે ગ-
રીબ રહેશો; અને જેઓ અહીંથી નાસી ગયા છે, તેઓનું કુટુંબ વિસ્તાર
પામવાને બદલે ઘટતું જશે. જેઓ હાજર હતા તેમણે આજીજી કરી અનુ-
ગ્રહ માગ્યો. બાઈએ કહ્યું, જાઓ મેશને બદલે વરકન્યાને કપાળે કેસરની
અર્ચા કરજો, પણ મારું વચન પાછું ન ફરે, માટે તેની તજે બાજેલા સો-
પારીની રાખની ઝિંદગી કરવી. નાંદેરામાં આજ પણ કોઈ ધનાઢ્ય નથી,
અને ચોવીશાનાં ઘર દહાડે દહાડે કમી થાય છે. નાંદેરાનું ઉત્પત્તિસ્થાન
નાંદોદ છે, અને તેમના કૂળદેવ નંદકેશ્વર મહાદેવ જેમાં પેલાં વરકન્યા
પૂર્ણા હતાં, તે નાંદોદથી આશરે એક ગાઉ જીતનગર નજીક છે. નાંદેરા તથા
ચોવીશાની વસ્તી ઘણી ખરી નર્મદા ને મહી વચ્ચે છે. તેઓએ કન્યાના
શાપ પછી પોતાનું વતન તજી દીધું, એમ કહેવાય છે.

તેથી તે ૧૭૧૪ના સુમારમાં જન્મ્યો હોય એમ ભાસે છે. પરંતુ કવિ નર્મદાશંકરે ઓખાહરણની સાલ ૧૭૨૩ ને અભિમન્યુ આખ્યાનની ૧૭૨૭ આપી છે; તો ૯ અને ૧૩ વર્ષની વયે આવાં મોટાં કાવ્ય પ્રેમાનંદે બાંધ્યાં હોય, એ અસંભવિત લાગે છે. વળી પ્રેમાનંદ ચૌદ પંદર વર્ષની ઉંમર સુધીતો જડ-ભરથ જેવો હતો એમ કવિ નર્મદાશંકર તેમજ રા. નવલરામ જણાવે છે, તો તેથી પણ આ અનુમાન ખરું ઠરતું નથી.

મારા ધારવા પ્રમાણે કવિ ચરિત્ર વાળાની સાલ વધારે સંભવિત છે. એનો એક મોટો પૂરાવો જૂના ગ્રંથો વાંચતાં મને મળી આવ્યો છે. કોઇ વીરજી નામે કવિયે સુરેખાહરણ સંવત ૧૭૨૦ માં બતાવ્યું છે. ગ્રંથારંભે તે કવિયોની સ્તુતિ કરે છે, તેમાં પ્રેમાનંદનું પણ નામ આપેલું છે. વીરજી લખે છે કે,

“નમસ્કાર નરસિંહ મહેતાને, પ્રથમ કહું પ્રણામ,
દાસ કળીર નમું ભાવ શું, મનમાં (ન) ધરશો રીશ;
વહ નાગર ગુણ સાગર પ્રણમું, ભાવ ધરીને મન,
સુંદરદાસ પાવન પ્રેમાનંદ, ચિત ના ધરશો ભિન્ન.
મિરાંખાઇ નામ દેવ નિશ્ચે, વંદુ તેના ચરણ,
મારી બુદ્ધ માને વિસ્તારું, સુરેખા કેરું હરણ.”

એ વીરજી વડોદરાનો હતો, અને ખુરાનપુરમાં ઘણું રહેતો. વીરજીએ સંવત ૧૭૨૦ માં જ્યારે પ્રેમાનંદની કવિ તરીકે સ્તુતિ કરી, ત્યારે પ્રેમાનંદ તે સમયે કવિ તરીકે સામાન્ય પ્રખ્યાતિ તો પામેલો હોવોજ જોઇએ. ઓખા-હરણ જેવું ઉત્તમ પુસ્તક જે તેણે ત્રણ વર્ષ પછી રચ્યું હોય, તો તે ૧૭૨૦ માં કવિ તરીકે જાહેરાતમાં આવ્યો હોય, એમાં નવાઇ જેવું નથી. એ વખતે એની ઉંમર ઓછામાં ઓછી વીસ વર્ષની ગણીએ તો એનો જન્મ સંવત ૧૭૦૦ માં ઠરે. વળી એક બીજો ચુટકો, જેમાં આગળ પાછળનાં ઘણાં પાનાં ફાટી ગયેલાં છે, તે જે ઘણા વર્ષ ઉપર લખેલો જણાય છે, તે માં-હેલા લખમણા હરણમાં આ લીટીઓ છે.

“મોટા કવિજન આગળ થયા, આઇ તે તારો પ્રતાપ,
વ્યાસ મુની પરાશર સરખા, પ્રહ્લાદ વિભિષણ સાર;
નરસિંહ મહેતો વિપ્ર પ્રેમાનંદ, કોઈ નવ પામ્યા પાર.”

કર્તોનું નામ પુસ્તકમાંથી બરાબર માલમ પડતું નથી, પણ એક ઠે-કાણે “પ્રાકૃત કથા વીરક્ષેત્રમાં, કહી ”—આ પ્રમાણે પાનાને છેડે અધુરું

રહી ગયું છે. મારા ધારવા પ્રમાણે એનો કર્તી પણ ૧૪૨૭ હશે. કવિતાની સાલ પણ નીકળતી નથી, પણ તે ૧૭૨૦-૨૫ માં ૨-આઠ હોય, એમ અટકળી શકાય. શુટકામાં સંવત ૧૭૭૬-૮૩ ના વર્ષ સુધીનું વર્ષિક્ષણ આપ્યું છે, તે ઉપરથી એ શુટકા તે પહેલાંનો લખાએલો હોય, એમ અનુમાન થઈ શકે; કેમકે ગત વર્ષનાં ફળ ચોપડામાં ઉતારી રાખવાને કારણ નથી. ચોપડો લખાયા અગાઉ તેમાં આપેલી કવિતા બની હોય એ તો દેખીતું જ છે.

ઉપરના ને બીજાં કારણથી મારી અટકળ એવી છે કે કવિ પ્રેમાનંદનો જન્મ સંવત ૧૬૯૨-૧૭૦૦ સુધીમાં થવો જોઈએ.

પ્રેમાનંદનો પિતા તેને છેક બાલ્યાવસ્થામાં નિર્ધન મૂકીને મરી ગયો હોય એમ માલમ પડે છે. અનાથ વિધવા માડી પણ તેને થોડાં વર્ષ વિપતિથી ઉછેરીને મરણ પામી હતી એમ જણાય છે. એક ચોવીશા શાતિની એંશીએક વર્ષની ડોશીએ વાતચિત્ત કરતાં આ વાતનો ખુલાસો આપ્યો. તેણે કહ્યું પ્રેમાનંદ પૂરું બોલતાં પણ નહોતું શીખ્યો (એટલે સુમારે ત્રણ ચાર વર્ષની તેની ઉંમર હતી) ત્યારે તેની મા તેને કેડમાં ધાલીને તુળસીવાડીએ જતી. એ તુળસીવાડી હાલ પણ ફતેહપૂરા તરફ છે, અને ત્યાં નૃસિંહજીનાં તુલસી સાથે ધામધુમથી પ્રતિ વર્ષ લગ્ન થાય છે. ત્યાં ટેક ટકોરો કરવાથી તેને ખાવાનું મળતું.

તુળસીવાડીમાં એક સિદ્ધ પુરૂષ ઉતર્યો હતા, તેમની એ બાઈ સેવા ચાકરી ખરા ભાવથી કરતી; તેથી સિદ્ધે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે “ બાઈ કાલ સવારમાં તું તારા છોકરાને લઈ મારી પાસે આવજે. સવારમાં વહેલી આવજે.” બાઈને જતાં વાર લાગી, એટલે સિદ્ધ ચાલતા થયા. સિદ્ધને ન જોવાથી બાઈ ગાભરી બની ગઈ, ને તેમની પાછળ છોકરાને લઈને દોડી. ચોડેક ગયા કેડે સિદ્ધ મળ્યા, એટલે તેમને પગે પડી રોવા લાગી, અને છોક-

---

૧ લખમણા હરણ કવિ પ્રેમાનંદે પણ બનાવ્યું છે. શુટકામાં આપેલું ખરેખર કાણે બનાવેલું હશે, એ વિષે મને શક છે. એ પ્રેમાનંદનું ઠરે તો તેનું નામ છૂપાવી પોતાનું ધાલવાનો કોઈપ્રે પ્રયત્ન કર્યો હશે એવો શક રહે આ શંકા, ઉપર જે પ્રેમાનંદના વર્ષ માટે લખ્યું છે તેને બહુ બાધક નથી. કદાપિ તેથી વર્ષ સ્થાપન કરવાનું એક કારણ બાદ થાય, તો પણ સત્ય શોધવાની ખાતર અને કવિના નામની ખાતર જે જે માલમ પડે તે તે દર્શાવવું જોઈએ. સારા કવિનું નામ ગેરવાજબી રીતે ખસેડવાનો જો કોઈએ તાલમેલ કર્યો હોય, તો તે ભારે નિંદાને પાત્ર છે.

રાને તેમના ચરણુ આગળ મૂકી દીધો. સિદ્ધે છોકરાને માથે હાથ ફેરવ્યો, અને એક પાંતરા પર કાંધ લખી તે છોકરાની જીભે છાપ્યું એટલે જીભ ઉપર લીલા અક્ષર પડ્યા. સિદ્ધે કહ્યું, જા બાઈ તારો છોકરો યુજરાતીમાં મોટો કવિ થઈ પ્રખ્યાતિ પામશે. જો તું વહેલી આવી હોત તો તે સંસ્કૃતમાં નામાંકિત કવિ થાત! એટલું કહી સિદ્ધ પુરૂષ ચાલતા થયા.

માતાના યુજર્થા પછી કેટલીક મુદત તેને માસીનું ઘર સેવવું પડ્યું હોય એમ જણાય છે. એણે કિશોર અવસ્થા કેવી રીતે માસીને ત્યાં

૧ પ્રેમાનંદને કવિતા શક્તિ કેમ પ્રાપ્ત થઈ, તેને માટે બીજી દંત કથા એવી છે, કે બહુચરાજી (ધીકાંટેથી કામનાથ જતાં આવે છે) માં કોઈ મહાત્મા ઉતરી હતા. પ્રેમાનંદ દશ પંદર વર્ષની વય થઈ તોપણ કંઈ જાણ્યો નહોતો. અને ગમે ત્યાં રખડતો ફરતો. તે આ મહાત્મા પાસે આવીને ધણીવાર બેસતો, ને તેમને ચલમો ભરી આપતો, તથા બીજી સેવા ચાકરી કરતો. મહાપુરૂષ તેની સેવાથી પ્રસન્ન થયા, ને બોલ્યા, કે બચ્ચા તું કાલે સવારમાં મારી પાસે આવજે. ભૂલીશ નહીં. બીજે દહાડે પ્રેમાનંદને આવતાં મોડું થવાથી મહાપુરૂષ ચાલી નિકળ્યા. કવિએ ત્યાં આવી સિદ્ધ કેણી તરફ ગયા તેની તળવીજ કરી, ને જે રસ્તે તે ગયા સાંભળ્યા તે રસ્તે તે દોડ્યા. સિદ્ધને તેણે પકડી પાડ્યા ને તે સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરી તેમને પગે પડ્યો. સિદ્ધે વર આપ્યો કે જા બચ્ચા તું યુજરાતીમાં મોટો કવિ થઈ પ્રખ્યાતિ મેળવીશ. વહેલો આવ્યો હોત તો તું સંસ્કૃતમાં કવિ થાત. સિદ્ધ એમ કહી ચાલતા થયા. અને પ્રેમાનંદની જીભે તે દિવસથી સરસ્વતિ-એ વાસ કર્યો. કવિ નર્મદાશંકરે આ વાત ચરિત્રમાં લીધી છે.

ધણા કવિએ ને ભક્તો વિષે આવી કે બીજી તરેહની અદભૂત વાતો ચાલે છે. મહાત્માની વચન સિદ્ધિથી તેઓ મહાપદને પામ્યા કે નામાંકિત થયા એમ કહેવાય છે. આ દેશમાં આસ્તિક લોકો આ વાત માને છે. યુરોપી વિદ્યાના સંસ્કારી પૈકી ધણા આવી વાતોને હસી કાઢે છે. કેટલાક કહે છે કે મોટા પુરૂષ અમુક માણસના ચેહેરા ઉપરથી કે વાતચિત ઉપરથી તે કેવો નીવડશે તે અટકળી શકે, અને ધણા અનુભવ તથા તર્ક વડે તેમનું ભાષેલું ભવિષ્ય ખરું પડે; અથવા એવા મોટા પુરૂષ જેમના ઉપર સામાને ધણો ભાવ હોય, તેમના વચનની અસર તેને થાય, અને તે કારણથી મહા પુરૂષનું ભવિષ્ય અથવા વચન સિદ્ધિ ખરું પડે; એમાં દૈવી કાંઈ નથી. ગમે તે કારણ હશે, તોપણ જો તે પ્રમાણે બન્યું. તો વચન સિદ્ધિને દૈવી કે ચમત્કારી ગણવી જોઈએ, અથવા કારણ કરીને તેની સત્યતા કે મહત્ત્વાર્થમાં ન્યૂનતા દેખાડી આસ્થા કમી કરવી એ ફીક નથી, એમ કેટલાક કહે છે; કેમકે આસ્થા મોટી ચીજ છે.

કાદી, ને તરણાવસ્થાનાં પહેલાં ઉર્ધ્વત વર્ષોમાં શું કર્યું, તે બરાબર જાણવામાં આવ્યું નથી. ચોવીશી ડોસી એમ કહે છે, કે તે એ અવસ્થામાં ફરતો ફરતો, ને બાઘડીઓને જોડકણાં તથા ગીત જોડી આપતો. એનાં ગીત વૈષ્ણુ-વોમાં ગવાય છે, એમ કવિ નર્મદાશંકર લખે છે; પરંતુ એનાં જોડકણાં કે ગીત ક્યાં તે કોઈ બતાવી શકતું નથી. સદર ડોસીના બાપ કવિ પ્રેમાનંદ ના વખતમાં હતા, ને તેમને મોઢેથી તેણીએ કેટલીક વાતો કવિ વિષે સાંભળેલી, એમ તે કહે છે; પણ કવિનાં બનાવેલાં કોઈ જોડકણાં કે ગીત તેના જાણવામાં નથી. કવિની શરૂઆત ઘણી ખરી પ્રથમ આમજ થાય છે. એટલે તે કંઈ સહેલી છુટક કવિતા પ્રથમ બનાવે છે. ડોસી જણાવે છે કે કવિનાં જોડકણાં બાઘડીઓને બહુ પ્રિય લાગતાં. કવિ નર્મદાશંકર લખે છે તેમ ચૈદ પંદર વર્ષની વયે તે છેક “ મુખ ને જડભરત ” નહીં હશે, એમ મને લાગે છે.

કવિયે પ્રથમ ગ્રંથ કયો પ્રગટ કર્યો તે માત્રમ પડતું નથી. પ્રથમ ગ્રંથ માલમ પડે, તો તે પહેલાં કવિની શક્તિ કેટલી હશે, અને આગળ કેટલી વધી, તેની તુલના થઈ શકે. કવિદલપત દુર્લભે મૃદાલશાહપાવ્યું. ત્યારે તેઓ એમ કહેતા, કે એ આખ્યાન પ્રેમાનંદનું પ્રથમ પુસ્તક છે; પરંતુ એ પહેલાં અભિમન્યુ આખ્યાન ને ચંદ્રહાસ આખ્યાન બનાવ્યાં હોય, એમ જણાય છે. કવિ નર્મદાશંકરે ઓખાહરણની સાલ ૧૭૨૩ આપીછે; પણ એ વિષે અનેક કારણથી શંકા રહે છે. ઘણી પ્રતોમાં ઓખાહરણની સાલ લખી નથી. આખ્યાનને છેડે કેટલાંક કડવાં પાછળથી વધ્યાં હોય એવો પણ શક રહે છે. પ્રેમાનંદના ગ્રંથોમાં ઓખાહરણ જો સર્વોત્તમ નહીં તો એક ઉત્તમ પુસ્તક છે, અને તે જો તેણે પ્રથમજ પ્રગટ કર્યું હોય, તો કવિ તરીકે કલમ ઝાલતાં અગાઉ તેણે સારું જ્ઞાન, અનુભવ, ને કાવ્ય કળા સંપાદન કરેલાં હોવાં જોઈએ, એ નિઃસંદેહ છે.

કવિ નર્મદાશંકરે પ્રેમાનંદના ચરિત્રમાં તેનાં કેટલાંક પુસ્તકનાં નામ ને સાલો આપી છે. સાલો વિષે તેઓ કહે છે તે યથાર્થ છે, કે અનેક પ્રતોની સંમતિથીજ તે ખરી ઠરે. દાખલા તરીકે નરસિંહ મેહેતાની હુડીની સાલ એમણે ૧૭૩૦ આપી છે. મને ૧૮૫૪ ને ૧૮૬૯માં લખેલી પ્રતો મળી, તેમાં ૧૭૩૩ અને ૧૭૫૪ અનુક્રમે છે. જ્યાં આટલો બધો તફાવત છે, ત્યાં વર્ષને અનુસારે કવિની કાવ્ય શક્તિ વિષે તુલના બાંધવી અયોગ્ય છે. નળાખ્યાનની સાલ નર્મદાશંકરે તેમજ કવિ ચરિત્રવાળાએ ૧૭૭૬ની આપી છે, પણ મારી પાસેની એક પ્રતમાં ૧૭૪૨ ને બીજીમાં ૧૭૭૩ છે. સુદામા ચરિ-

ત્રનું વર્ષ ૧૭૩૮ કવિ. નર્મદાશંકર આપે છે. કાવ્યદોહનમાં ને કવિચરિત્ર-
માં ૧૭૦૫ની સાલ છે. કવિચરિત્રનાળાએ કાવ્યદોહનમાંથી લીધું હશે એમ
અનુમાન થાય છે, અને કાવ્યદોહનની સાલ ખરી હોય એમ લાગતું નથી.
મામેરાની સાલ કવિ નર્મદાશંકરે તથા રા. નવલરામે ૧૭૩૯ આપી છે. મા-
રી પાસે ૧૮૪૦ની પ્રત છે તેમાં ૧૭૩૨ છે. પ્રત ઉતારનાર લેખકોએ
ન ખેસવાથી કે મનસ્વીપણે ગમે તેમ આંકડા ફેરવી નાંખ્યા હશે, એમાં
શક નથી.

પ્રેમાનંદે કયા કયા અને કેટલા ગ્રંથો બનાવ્યા છે તે હજી નક્કી જાણુ-
વામાં આવ્યું નથી. કવિ નર્મદાશંકરે ૧૩ નામ આપ્યાં છે. રા. નવલરામે
આપેલી ટીપ મોટી એટલે ૨૩ નામની છે; પણ તેમાંથી સાત ગ્રંથ તેમ-
ણે જોએલા નથી, તેમ જ સાત પૈકી એક પણ ગ્રંથનો ઘણી તજવીજ
કર્તા છતાં હજી પત્તા મળ્યો નથી. તેમાંના એક જે પ્રેમાનંદે બનાવ્યા છે
એમ મેં સાંભળ્યું છે ખરું. વળી જે પ્રેમાનંદે સંપૂર્ણ ભાગવત, રામાયણ,
મહાભારત, અશ્વમેધ જેવાં મોટાં પુસ્તક રચ્યાં હોય, તો તે છેક અનળ્યાં
રહેવાનો સંભવ નથી. ગમે તેમ હો પણ જેટલાં જાણુવામાં છે તેની સંખ્યા
પણ કોઈ નાની નથી. રા. નવલરામની આપેલી ટીપ ઉપરાંત બીજા ચાર
ગ્રંથો કવિના બનાવેલા મારા સાંભળવામાં આવ્યા છે.

આ મહા કવિએ કાવ્યપુસ્તક રચવાનું કામ ક્યારથી ને કેવી રીતે શ-
રૂ કર્યું, તે વિષે દંતકથા એવી છે, કે તે પ્રથમ સંસ્કૃતમાં કથા કરી પોતા-
નું ગુજરાત ચલાવતા. એક વાર મહેતાપોળ (સરકારવાડા પાસે) નજીક
તેમણે કથા શરૂ કરી. એ જગાએ હમેશ કોઈ બીજો શાસ્ત્રી બેસતો હશે,
તેણે આવી પ્રેમાનંદ સાથે વઢવા માંડ્યું. તકરાર ઘણી થઈ, ત્યારે પ્રેમાનંદે
ચીડાઈને કહ્યું, ઠીક છે, આજથી હું સંસ્કૃતમાં કથા ન કરવાનું પણ લેઉં છું,
ને હવેથી પ્રાકૃત એવી કથા જોડું કે તમારો સંસ્કૃત કથા ઉપરથી લોકોની રચી
ઉઠી જાય, ને તમારા શૈજગાર ઉપર પાણી ફેરે. ઘેર જઈ તેણે તે દિવસ-
થી પ્રાકૃત કાવ્ય શરૂ કરી. કોઈ કહે છે કે પ્રથમ તેણે દશમસ્કંધ અથવા
તેમાંનાં છુટક આખ્યાન શરૂ કર્યાં. તેની વાણીમાં તો બાકી નહીંજ. વળી
તેની સમજાય એવો રસીલી પ્રાકૃત ભાષાથી લોકો મોહિત થાય એમાં શું
આશ્ચર્ય ? કોઈ વાર આવાં ન જીવાં કારણથી પણ માણસનું વક્ષણ ફરી
જાય છે; તે પ્રમાણે જો પ્રેમાનંદને થયું હોય, તો “ તે સમયે સંસ્કૃત કાવ્ય
ને માન છતાં પ્રાકૃત કાવ્ય તેણે પસંદ શા માટે કરી ” તેનું કારણ માલમ
પડે છે, અને સંસ્કૃત જ્ઞાન તેને ઓછું હશે એ દોષ વાળી જણાતો નથી.

વળી સિદ્ધનું વાયક યાદ રાખી તેણે તેને માન પણ કાંઈ ન આપ્યું હોય? કવિ પ્રેમાનંદ ખાન-દેશના નંદુરબારમાં ઘણી મુદત રહ્યા હોય એમ જણાય છે. વળી કોઈ કોઈવાર તે સુરતમાં રહેલા પણ માલમ પડે છે. નંદુરબારમાં એ શા માટે રહેતા, તે બરાબર જણાતું નથી. એમણે એક ઠેકાણે “ ઉદ્ધર નિમિત્ત સેવ્યું ગામ નંદુરબાર ” એમ લખ્યું છે, તે પરથી અનુમાન થાય, કે તે પોતાના ગુજરાન અર્થે ત્યાં રહેતા હશે. રા. નવલરામ લખે છે, કે “ જેમ શામળને રખીદાસનો તેમ પ્રેમાનંદને મોટા આશરો નંદુરબારના રાજનો હતો એમ ધારી શકાય છે. ” તેમને કોઈ રાજ્યનો કે શ્રીમાનનો કવિ તરીકે આશ્રય મળ્યો હોય, અથવા ખર્ચ પૂછાવો તો તેમણે એવો આશરો ખોળવાનો ચત્તજ કર્યો હોય, એમ મને લાગતું નથી. તે કાંતો નંદુરબારમાં કથા કરતા હોય, અથવા કોઈ શેઠ શાહુકારની ગુમાસ્તી કે મુનમગીરી કરતા હોય. છેલ્લી વાત વધારે સંભવિત છે, કેમકે નંદુરબારને ને વડોદરાને તે વખતે વેપારનો ઘણો સંબંધ હતો. વડોદરેથી સીધે રસ્તે નંદુરબાર નજીક છે. જે શેઠની તે ચાકરી કરતા હોય, તેની પેઢી કદાચ સુરતમાં હોય, તો ત્યાં પણ તેમને વખતો વખત રહેવું પડે. એવી જાતની પરદેશમાં નોકરી હોવાથી કામ કરવાનું થોડું હોય, તેથી પોતાના પ્રિય વિષય—કાવ્યને ધુમાવાને સારો વખત મળે, ને પૈસાની પ્રાપ્તિ પણ વગર ભીખે સારી મળે, એમ ધારીને તેમણે એવું કામ પસંદ કર્યું હોય. પણ આ કેવળ અનુમાન છે, અને કવિના સ્વતંત્ર વિચાર જોતાં કથા કરી ભીખી ખાવાનું તેમને ના પસંદ પડ્યું હોય, એમ લાગે છે.

કવિ પોતે સ્વતંત્ર વિચારના હતા એ નક્કી છે. ધારો કે તેમને નંદુરબારના રાજનો કે બીજાનો આશરો હતો, તો પણ તેમણે પોતાને આશ્રય આપનારના ગુણ કોઈ ઠેકાણે ગાયા નથી. રખીદાસ જેવા એક પટેલને શામળ ભટે “ બોજ સમોવડ ભૂપ ” ગણીને સાતમે આશમાન ચઢાવી દીધો છે, પણ કવિ પ્રેમાનંદે કોઈ પણ શખ્સને માટે એક વાક્ય પણ કોઈ ઠેકાણે લખ્યું હોય, એમ જણાતું નથી. તેમને પરસેવો ઉતારી પોષણ કરવાનુંજ પસંદ હતું, અને એથી એ કવિ ખરેખર વધારે માનને પાત્ર છે. કવિતા એટલે ભાટાઈ એવું પ્રાકૃત કવિતાઓમાં ઘણું ઠેકાણું જોવામાં આવે છે, તે એ કવિની કાવ્યમાં બિલકુલ નથી.

એમના સ્વતંત્ર વિચાર વિષે એક વાત એવી છે, કે તેમનો કોઈ રૂઢનાથદાસ ભગવાનદાસ નામે પૈસાદાર પારખ હતો. એને ત્યાં એમનું ખાતું પ-

તું રહેતું, ને બને સ્નેહી પણ હતા. એકવાર પારેખે કહ્યું “ કવિ તમે મારે માટે કંઈ કવિતા કરો તો હીક. ” કવિએ કહ્યું “ કવિતાનું ખરૂં પાત્ર તો એક ઇશ્વરજ છે. માટે ઇશ્વર સિવાય કોઈની હું સ્તુતિ કરતો નથી. ” શેઠ કહે “ જો એમ હોય તો તમે નરસિંહ મેહેતાની કેમ કવિતા કરી? ” કવિ બોલ્યા “ નરસિંહ મેહેતા સંખંધી જે જે પુસ્તક લખ્યાં છે, તે માત્ર ઇશ્વરનો મહિમા ગાવાને માટે છે. તમે જો એ પુસ્તકો વિચારીને વાંચી જોશો, તો મારૂં કહેવું તમને ખરૂં લાગ્યા વગર રહેશે નહીં. ” પારેખે કહ્યું. “ વાંચી એતો હીક, પણ તમે ફલાણુ (કવિના કોઈ મિત્ર) ને કવિતામાં કાગળ લખ્યો છે, તેમાં તેનાં વખાણુ નહિ તો બીજું શું કર્યું છે. ” કવિએ જવાબ દીધો, “ જો તમે એ કાગળ ધ્યાન રાખીને વાંચશો, તો માલમ પડશે, કે તેમાં મારા મિત્રની સ્તુતિ બિલકુલ નથી. સઘળું પરમેશ્વરને લાગે છે. ” એમ કહી તેમણે દરેક ચરણનો અર્થ કરી બતાવ્યો. કદાશ એ કવિતા દ્વીઅર્થી એટલે શ્વેશ વાળી હશે. જેણે આવો દૃઢ ઠરાવ કર્યો હોય, તે કોઈનાં ભુંગળાં ટુંકેજ નહીં, એ સ્પષ્ટ છે.

વડોદરામાં ગાયકવાડનું રાજ્ય એમના વખતમાં થયું, ને તેની એક બે પેઢી એમના જોવામાં આવી છતાં પ્રેમાનંદે ગાયકવાડ સંખંધી કંઈ લખ્યું નથી, એમ રા. નવલરામ જણાવે છે. વળી કોઈ એમ પણ કહે છે, કે પ્રેમાનંદ જોવા મહા કવિને ગાયકવાડથી કંઈ આશરો ન મળ્યો, એ નવાઈ સરખું છે. પરંતુ ગાયકવાડી રાજ વડોદરાની અંદર સંવત ૧૭૮૭ માં થયું, અને કવિનો સ્વર્ગવાસ સુમારે ૧૭૯૦ માં થયો જોઈએ, એટલે કવિને એ રાજ્યનો લાભ મળે, એવો વખતજ મળ્યો નહીં, એમ કહીએ તો ચાલે. ગાયકવાડની પહેલાં વડોદરામાં મુસલમાની રાજ્ય હતું, તેને કવિની—અને તે પણ વળી ગુજરાતીની—દરકાર થોડીજ હોય. મુસલમાની રાજ્યની અંદર પ્રેમાનંદના વખતમાં ધણી ગરબડ પણ ચાલતી હતી.

કવિ ચરિત્ર વાળો લખે છે, કે આ કવિમાં શામળ કરતાં તર્ક શક્તિ થોડી હતી. આવો વિચાર બીજા પણ કેટલાકનો છે, અને તેનું કારણ એ બતાવવામાં આવે છે, કે કવિ શામળે ધણી ખરી ઉઠંગ વાતો જોડી કાઢી છે, અને પ્રેમાનંદે ધણું ખરૂં સંસ્કૃતમાંથી લીધું છે. શામળે પણ ધણી વાતોનો આધાર ફારસી વગેરેમાંથી લીધો છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. વળી કવિતાનો તર્ક કંઈ કલ્પિત વાતો જોડવામાંજ રહ્યો છે, એમ નથી. આના સંબંધમાં એક દંતકથા છે, કે એકવાર શામળ ને પ્રેમાનંદ વચ્ચે વાદ થ-

યો. શામળે કહ્યું. તમે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત કરોછો તેમાં શી વડાઇ. કંઇ નવું જોડી કાઢીને કરો ત્યારે ખરું. પ્રેમાનંદે કહ્યું, તમારી એમ મરજી હોય. તો તમે એક કાવ્ય બાંધો, ને હું પણ એક નવું બાંધું. બંનેએ આ વાત સ્વિકારી. શામળે પદમાવતીની વાત રચી, અને પ્રેમાનંદે સુરેખા-હરણ રચ્યું. સુરેખાહરણ કેવળ કલ્પિત છે, એમ કહેવાય છે. બંનેની આવી જાતની કલ્પના મૂકાબલા વગર સરખાવવી ઠીક નથી; કેમકે સુરેખાહરણ વિષે હજી હું માઈં મત બાંધવાને શક્તિમાન થયો નથી. એજ રીતે કોષ્ટકાર એમ કહેવામાં આવેછે, કે પ્રેમાનંદ શબ્દાલંકારમાં શામળથી ઉતરે. શામળ જેટલા પ્રાસ બધે પ્રેમાનંદના કાવ્યમાં જોવામાં આવતા નથી એ વાત ખરી, પણ જ્યાં જ્યાં મૂક્યાછે, ત્યાં તો શામળને પણ હકાવે એવા માલમ પડેછે. દાખલા માટે ગુઓ રણયજ્ઞ કડતું ૨૧ મું.

કવિપ્રેમાનંદની બાલ્યાવસ્થા બહુ કંગાલ હાલતમાં હતી, એ વાત આપણે કરી ગયા. કથા કહીને કે રોજગાર વડે તે સ્વહસ્તે સાઈ કમાયા હતા, એમ માલમ પડેછે. તેમણે તે વખતના લોકોના વિચાર પ્રમાણે ખરચી પણ સાંજે જીવ્યું હતું. એમણે સુમારે દશેક હજાર રૂપિયા મકાન બંધાવામાં વાપરી, અને તેમને નાતો જમાડવાનો ધણો શોખ હોવાથી તેમાં પણ તે ધણું ખરચતા. જાતે સુખડને શોખી હોવાથી તેમનું ચાલુ ખરચ પણ સાઈ હશે. મીઠાંમહંમદની વાડીમાં વચલી પોળમાં તેમણે મોટું મકાન બંધાવ્યું હતું. તે આજ પણ પ્રેમાનંદની ખડકીને નામે જોળખાયછે. એમનાં બંધાવેલાં તમામ મકાન પડી ગયાં છે. ખડકીના ચૂનાગચ્છી પાયા, ટાંકું ને કુવો એટલું હાલ જોવામાં આવેછે. ટાંકું એટલું વિશાળ છે, કે આજ પણ આખા મોહલ્લાના લોક તેમાંથી પાણી ભરેછે. કવિના વંશજો પૈકી કોષ્ટક ત્યાં રહેતું નથી. વંશજોની હાલત જેમ જેમ માઠી થવા લાગી, તેમ તેમ તેઓ પોતાને ભાગ આવેલાં મકાન ઘરેણે મૂકતા કે વેચતા ચાલ્યા. સંવત ૧૮૨૯ માં થએલી વહેંચણીના દસ્તાવેજ મારા જોવામાં આવ્યો, તે પ્રેમાનંદના પૌત્ર દુર્લભરામ ને પરપૌત્ર (બીજા દિકરાથી થએલા) મંછારામ વચ્ચે હતો. તેમાં લખ્યું છે કે “ વચલી પોળ મધ્યે ભટ્ટ. પ્રેમાનંદની મિલકત વહેંચી લીધી છે, તેની વિગત.” એજ મંછારામનો ઘરેણીઆ દસ્તાવેજ કોષ્ટક કડવા કણબીને ૩૧૬૧ માટે કરી આપેલો જોયો. તેમાં એક ઘર-ઓરડો ને પરસાલ આપેલાં જણાવ્યાંછે, ને ટાંકા કુવાના પાણીનો વાપર તથા ખડકીમાં થઇને જવા આવવાનો યાજ નિકાલ દરશાવ્યોછે. સાલ ૧૮૨૩ ની છે. પ્રેમાનંદના મુવા પ-

છી થોડે વર્ષે તેના વંશજોની આવી હાલત આવી, તેથી જણાયછે કે તેઓ દિલ્લુકમાઉ નીવડ્યા હશે, કે પ્રેમાનંદ કદાશ ઘણું રોકડ નાણું તેમને માટે મૂકી નહીં ગયા હોય, અથવા મૂક્યું હશે, તો તેના તેમણે જલદી વાટા મૂક્યા હશે. ખડકી સુમારે ૨૮ વર્ષ ઉપર પડી ગઈ, અને પ્રેમાનંદનાં બાંધેલાં બીજાં ઘર નજરે જોએલાનું એક પડોશી જણાવે છે. પ્રેમાનંદે ખડકી સિવાય ચોકની આસપાસ આઠ ઘર બંધાવ્યાં હતાં, એ જોતાં ચોક પણ વિશાળ હોવો જોઈએ, અને એકંદરે દશહજાર રૂપિયા તો ખરચ લાગવાજ જોઈએ, એમ માલમ પડે છે.

પ્રેમાનંદનો સ્વર્ગવાસ સુમારે ૧૭૯૦માં થયો જોઈએ. એમ સંભવે છે. એમણે અધુરું મુકેલું દશમસ્કંધ, તેમના શિષ્ય સુંદરદાસે કવિના મર્ણુ પછી ૧૭૯૬માં પૂરું કર્યું; એટલે તે અગાઉ કવિનો કાળ થયો હશે. કવિયે સુમારે સો વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય ભોગવ્યું, અને છેક મરતા સુધી કવિતા કરવાને શક્તિમાન હતા, તેથી તેમણે આરોગ્યતા પણ સારી ભોગવી હશે. તે માયાળુ, વિવેકી. આનંદી, ઠરેલ, ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાવાળા, રસીક, ઉદ્યોગી ને સ્વતંત્ર વિચારના હતા.

કવિ પ્રેમાનંદની કવિતા કેવી ગણવી, એ બાબતમાં એમના વખતમાં જ બનેલો એક દાખલો અહીં આપું છું. એ દાખલો કવિ નર્મદાશંકરે આપ્યો છે, અને વડોદરામાં તે મશહુર પણ છે. એકવાર કોઈ નાગરને ત્યાં વરો હોવાથી કવિને પાટે બેસવાનું નોતરું થયું. કવિએ નરસિંહ મહેતાનું મામેરું એજ અરસામાં પૂરું કર્યું હતું, તે સાથે લઈ તે પાટે બેસવા ગયા. નાગરની ન્યાત ભરાયા પછી મામેરું પોતે ગાઈ સંભળાવ્યું. શ્રોતાઓને એથી એટલી તો અસર થઈ કે સ્ત્રી ને પુરૂષ જે જમવા આવ્યાં હતાં, તે સમૂહમાં પોતાના પાણીના ચંચુ અગર જે કાંઈ પાસે હતું તે ઉઠી ઉઠીને કવિના મોં આગળ મુકી દીધું! શ્રોતાને વર્ણવેલા રસમાં તદ્દરૂપ કરી નાંખવા, એજ જોઉતમ કવિતાની કસોટી હોય, તો મામેરાને કાવ્ય વર્ગની પેહેલી પંક્તિમાં મુકવું જોઈએ. નાગરોની ચાલ ચલગતનું રસીલી ભાષામાં કરેલું વર્ણન, તેમની વખતે વખત ઠાવકી રીતે કરેલી ઠેકડી, જ્યાં જ્યાં ઘટે ત્યાં તેવાં મૂકી દીધેલાં રંગનાં ચટકાં, અને તે બનાવનાર પોતેજ, જ્યાં જ્યાં ઘટે, ત્યાં તેવો ભાર મૂકીને સારા રાગે ગાય, એ સર્વ બાબતો રસિકી નાગરણો ને તેમ શોખી નાગરોને ફીદા ફીદા કરી નાંખે, એમાં શું આશ્ચર્ય?

કવિની મહા શક્તિનાં વખાણુ સાથે કંઈ કંઈ ન્યુનતા દેખાડવાનો

ખાત વિદ્વાનોએ કર્યો છે. ન્યુનતા મનુષ્ય માત્રને અંગે સ્વભાવ સિદ્ધ છે, એમ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ કવિનું સંસ્કૃત જ્ઞાન કેવું હતુ, ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેમણે કેટલો કરેલો હતો, સાહિત્યના ગ્રંથોનો કેવો અભ્યાસ કર્યો હતો, તેમની અર્થ તથા શબ્દાલંકાર ભાવવાની શક્તિ શામળ જેટલી હતી કે નહીં, વગેરેની તુલના કરતા પહેલાં તેમના તમામ ગ્રંથો મેળવી તેનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. બંને બાબતના પૂર્ણ પૂરાવા મેળવ્યા વગર તથા તેમને તપાસ્યા વગર આપેલો ઇનસાફ અદલજ થાય, એ શક ભરેલું છે. આ કારણથી હું ‘મારું’ મત આપવા હજી શક્તિમાન થયો નથી.

પ્રેમાનંદની ભાષા ઘટિત સંસ્કૃતના ઉમેરણ વાળી શુદ્ધ ગુજરાતી છે. તેમાં યાવની શબ્દો કવચિતજ અણછૂટતા આપ્યા છે. ધરખુણીઆ તળપદા શબ્દો વખતે એવા જોવામાં આવે છે, કે તેથી ગુજરાતી ભાષાનું કવિયે ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવ્યું હોય, એમ માલમ પડે છે. તેમની ભાષા સ્થાનિક એટલે એક દેશી નથી, પરંતુ સર્વ ભાગના સ્થાનિક શબ્દો તેમાં વખતે આવે છે. ઉત્તમ ગુજરાતીનો જેમને અભ્યાસ કરવો હોય, તેમને પ્રેમાનંદનાં પુસ્તક સર્વથી વધારે ઉપયોગી છે. પ્રેમાનંદનું હાથે લખેલું ‘કોષ’ પણ પુસ્તક હાથ લાગતું નથી. તેના વંશજોએ, નાતીલાઓએ, કે શિષ્યોએ કવિનો આવો ઉત્તમ પ્રસાદ સંઘરી રાખ્યો નથી, એ સંતાપજનક છે. હાલ જે શબ્દ-જોડણીની પંચાત ગુજરાતીમાં પડે છે, તેમાંની થોડી ઘણી પણ પ્રેમાનંદનાં હાથે લખેલાં પુસ્તકની સહાયતાથી દૂર થઈ શકત; કેમકે ‘ઉંચું’ ભાષાજ્ઞાન ને કવિત્વ શક્તિ ધરાવનાર કવિયે બનતા સુધી શુદ્ધ લેખન કર્યું હશે, એમાં શક નથી. કવિની ઈજારત અથવા શૈલી “સીધી ને સંક્ષિપ્ત” છે. તેમની કાવ્ય રચના “સરલ, ઘટ તથા કોમળ” છે.

કવિના સમયની અગાઉથી ભાષા (વૃજ) ના કવિયો પિંગળના છંદો પ્રમાણે કવિતા કરતા. એમનું અનુકરણ પ્રેમાનંદના કાલાનુયાયી (Contemporary) મહા કવિ શામળભટ્ટે કર્યું. પ્રેમાનંદે જવલ્લેજ કોષ છંદ લીધા છે, ત્યાં ફક્ત તેનો ચાલ વાપરી છે. એમણે ગુજરાતીના ઘણા ખરા કવિયોની પેઠે પોતાની કવિતા દેશીઓમાં કરી છે. પ્રેમાનંદની પૂર્વે દેશીઓ વપરાતી હતી, એમ માલમ પડે છે. કેમકે સોળમા સૈકામાં થઈ ગએલા એક કવિની કવિતા મારા જોવામાં આવી, તે તમામ દેશીઓની અંદરજ છે. આપણા કવિયોએ દેશીઓ, ગરબીઓ, ને પદ વધારે પસંદ કર્યો છે. એમાં છંદ જેટલી સંકડામણ નડતી નથી, અને તે લોકોને ગાવામાં વધારે અનુકૂળ

પડે છે. ગાયનના રાગ રાગણીનું પ્રાકૃત રૂપ દેશીઓ વગેરે છે, એમ મને લાગે છે. એ દેશીઓ હાલ લોકો ગમે તેમ ગાય છે, ને વખતે એવા કંઠ-ગા રાગડા કાઢે છે, કે લેમનો ખરો રાગ કેવો હશે તે વિષે બ્રાંતિ પડે છે. પ્રેમાનંદ વગેરે જૂના કવિયો એ દેશીઓ કેમ ગાતા હશે, તે જાણવાને કંઈ આધાર નથી.

કવિનાં પુસ્તકો ઉપર ઘણું લખી શકાય એમ છે, પણ તેમનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો તથા તેમને લગતી વિશેષ હકીકત હાથ લાગ્યા પછી એક જૂદું ચરિત્ર વિસ્તારથી લખી તેમાં પુસ્તકોના ગુણ દોરા બતાવવાનો મારો વિચાર છે.

પ્રેમાનંદની કવિતા વિષે હાલના વિદ્વાનોનું કેવું મત છે, તે જાણાવવા સારું હું પોતે કંઈ લખું. તે કરતાં કવિ નર્મદાશંકર તથા રા. નવલરામ ઠ-રેલપણે શું કહે છે, તે થોડું જાણાવવું વધારે સારું છે. કવિ નર્મદાશંકર ચરિત્રને છેડે લખે છે, કે “ પ્રેમાનંદની કવિતા એ ગુર્જરી સ્થિતિ પ્રદેશમાં એક સુંદર સરોવર છે કે જેની લહરીમાં સર્વ ગુજરાતીઓ પોતાનાં રેવાં હસવાં સુખ દુઃખના પ્રતિબિંબ જોઈ જોઈને નિવૃત્તિ આનંદમાં રહે છે.”

રા. નવલરામ એથી પણ વિશેષ કહે છે: “ ધન્ય છે પ્રેમાનંદને કે જેના કાવ્ય સમુદ્રમાં પવે પવે સ્નાન કરવાને આટલા બધા જીવ ધાધને આવે છે, અને શુદ્ધ કોમળ તથા ભકિતમાન થઈને સંસારમાં પાછા પેસે છે.” “ એનાં ઘણાં ખરાં કાવ્ય તો એક રીતે ગુજરાતીમાં પૂજાય છે એમ કહી-એ તો ચાલે.”

ખરેખર કવિ પ્રેમાનંદનાં કાવ્ય પૂજયજ છે. એવો કવિ બીજો કોણ છે, કે જેનાં કાવ્ય આટલા ભાવથી, પૂજ્ય ખુદ્દિથી, ને આનંદથી ઘેર ઘેરને સમયે સમયે રટાતાં હોય ?

શ્રી જગદીશ્વરાય નમઃ

રણયજ્ઞ.

રાગ કેદારો.

શ્રી ગણપતિ શિર નામીરે, સમઝં સીતા સ્વામીરે;
મહુ નામીરે, નારાયણ, ગુણ વર્ણવુંરે.

૧

ઢાળ.

વર્ણવું લીલા રઘુપતિની, વિમળ વાલ્મિક વાણી;
ભણે મુણે ભાવે સહિત જે, ધન્ય ધન્ય તે પ્રાણી. ૨

હરિ કથા રસ પ્રેમે ન પીધો, તો દેહ ધર્યો શું કરવા;
૧આજે જનમ ખોયો અપરાધી, ૨આવ્યો માતનું વિતહરવા. ૩

છે રામનામનો મોટો મહિમા, શંકર ૩સમ્યક જાણે;
૪તારક મંત્ર તારે ભવ સિંધુ, મહિમા વેદ વખાણે. ૪

૫તપ તીર્થ યોગ યજ્ઞ જપ, સ્નાન દાન સાધન;
સંકળ પદાર્થ રામ નામમાં. ૬સમરો દસરથ તન.

૭નવ ભક્તિ કહી વેદ પુરાણે, ધાવા વૈકુંઠ રાય;

૮(તેમાં) શ્રવણ ભક્તિછે સર્વ શિરોમણી.લાલ ૯અલબ્યનો થાય. ૬

૧૦ભારદ્વાજ સનકાદિક શંકર, ૧૧શેષ પરીક્ષિત્રાય;

જન્મેજય આદે રસ લીધો, ૧૨ભક્તિ ભલી સુખદાય. ૭

કળિયુગ માંહે સદા ક્ષણ થાએ, ભક્તિ કરે ૧૩જે ભાવે;

૧ એજે. બંને પ્રતમાં આજે શબ્દછે. ૨ આવ્યો જનુનીનું જોખન-હરવા. પ્ર. ૨ જ પ્ર. ૩ જ. ૩ સારી રીતે (અવ્યય છે). ૪ તારનાર. ૫ તપ તીર્થ જગન જોગજપ; પ્ર. ૨ જ. ૬ સમૃધ્ધાતુ ઉપરથી પ્ર. ૨ જ માં આ ઠેકાણે સમર્થ છે. ૭ નવધા. પ્ર. ૨ જ. ૮ આ શબ્દ બીજી પ્રતમાં નથી. ૯ લાલ અલાલ ના થાય. પ્ર. ૨ જ નફો ફીટાને નુકશાન ન થાય એવો અર્થ આનો તો ખેસી શકે. અને ઉપર જે અલબ્યવાણી કહીછે તેનો અર્થ અલબ્ય લાલ થાય. વિશેષજીને આ રીતે વિભક્તિ તો કવિતામાંજ લગાડી શકાય. અલબ્યતાનો એમ અર્થ. ૧૦ ભજજે પ્ર. ૨ જ. ૧૧ શુક પ્ર. ૨ જ. ૧૨ શ્રવણ ભક્તિ સુખદાય પ્ર. ૨ જ. ૧૩ જન પ્ર. ૨ જ.

જે જન જનકી નાથને ધાઓ, તે જનુનીને જગદર ન આવે. ૬
અદાર પુરાણે અનંત કથાછે, કવિ વાણીનો વિસ્તાર;
શ્રી ભાગવત ને રામ કથા, એ બે સર્વનું સાર. ૬

વલણ.

સાર શાસ્ત્ર પુરાણનું, શ્રી ભાગવત રામ ચરિત્ર;
એમાનંદ પ્રભુ રામ નામે, થાયે દેહ પવિત્ર. ૧૦

કડવું ૧ છું.

રાગ ૧ બાંગ વેરાડી.

શત કોટી રામાયણ લીલા, માંહથી સારગ્રહુ થોડું;
જુદા કાંડમાંથી સંક્ષેપે, રણ જગન તે જુડતે જોડું. ૧
માત પિતાનું વચન પાળવા, રાજ્ય તજ્યું રધુનાથે;
જટા વધારીને વનમાં હાલ્યા, લક્ષ્મણ સીતા સાથે. ૨
ગોદાવરી ત્રઠ પંચવટીમાં, રહ્યા વાસો અશર્ણુ શર્ણુ;
લંકાપતિ રાવણે કીધું, સીતાજીનું હર્ણુ. ૩
સુગ્રીવ સાથે મૈત્રી કીધી, મળ્યાં વાનર પદ્મ અદાર;
સમુદ્ર બાંધ્યો રામચંદ્રે, સેના ઉતારી પાર. ૪
અંગદ સાથે વિષ્ટી કાઢી, મળ્યાની વાત ન જાણી;
રામ કને ફરી અંગદ આવ્યો, કલેશ વારતા વાધી. ૫
રણુચંચલ શ્રી રામે રોધ્યો, કરવા દેવનું કાર્ય;
રણુ બૂમીની વેદી કીધી, રામ થયા આચાર્ય. ૬
વિલીપણને દિક્ષિત કીધા, હનુમાન લાવ્યો ઉપહાર !
બાણુ રૂપી સરવે હોમ્યો, રાક્ષસનો પરિવાર ! ૭
એતાલીસ કોટી મંત્રી હોમ્યા, કંદ મૂળને ઠામ !
બાણુ લાખ દીકરા હોમ્યા, તિલ જવનું લઈ નામ ! ૮
મોટા મહિષને સ્થાનક હોમ્યો, કુંભકર્ણુ જે રાય;
અગ્નને સ્થાનક લઇ હોમ્યો, રાજ પુત્ર અતિકાય. ૯

† જન્મ મરણનો ફેરાટજો. ૧ રાગ વેરાડી. પ્ર. રજ. ૨ પહેલી પ્રતમાં આ બે ચરણ રહી ગયાંછે. ૩ ચાલ્યા. પ્ર. ૨ જ. ૪ બંધ બેઠી નહીં. ૫ અહીંથી સુંદર કલ્પના કવિએ દોડાવીછે. આ રૂપને અનુસરીનેજ કાવ્યનું નામ રણુચંચલ રાખેલું છે.

ખત્રીશ લખણો પુરૂષ હોખ્યો, ધંદ્રજીત મહા ભાગ;
રાવણુ શ્રીફળ પુરણાહુતી, મહા પૂરણ કીધો યાગ ૧૦
ક્રોધ અગ્નિ જ્વનકી જ્વાળા, પવન લક્ષ્મણુ વીર
રણ્યયજ્ઞ શ્રી રામે કીધો, સમુદ્ર પેલી તીર. ૧૧

વલણ.

સમુદ્ર પેલી તીરે જઈ, યુદ્ધ કીધું શ્રી રામરે;
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, રણ્યયજ્ઞ ધરિયું નામરે; ૧૨

કંડવું ૨ જી. રાગ સારંગની ચોપાઈ.^૧

સેના ઉતારી સાગર પાર, છે વાનર ચોદા પદ્મ અદાર;
સેનાપતિ કીધો નલ કપી, ક્રોધે શરિર રહ્યાં છે તપી. ૧
બોલ્યા વાનર કરી વિનતિ, યુધ આજ્ઞા દીજે રઘુપતિ,
નલ નીલ અંગદ સુગ્રીવ શર, તે સંગ્રામ કરવા છે આતુર. ૨
લક્ષ્મણુ કહે સુણો શ્રીરંગ, લોહ સાંકળે બાંધ્યા માતંગ,
તેમ તમારી મર્યાદા^૨ સાંકળે, કપિ કુંજર બાંધ્યા છે બળે. ૩
હૂટ્યા હસ્તિ વન ભાજે જેમ, હૂટ્યા વાનર લંકા લેશે તેમ,
યુધ આજ્ઞા દીજે રઘુરાય, વિયોગ સીતાજીનો જાય. ૪
સાંભળી લક્ષ્મણુનો પ્રતિબોધ, રામચંદ્રજીને દીધ્યો ક્રોધ,
દીધો ધનુષ્ય તણો ટંકાર, તે શબ્દે ઉધડકયો^૩ સંસાર. ૫
ડોલ્યા દિગજ કાંપ્યા દિગપાળ, ખળભળિયાં સાતે પાતાળ,
રાવણુનું ડોલ્યું સિંહાસન, ધ્વજ છત્ર ચયાં બે પતન. ૬
રાક્ષસીના યયા ગર્ભપાત, દારણુ ધવાયુ રધિર વરસાત,
માન શુકન લંકામાં થાય, રોષે ભરાયા શ્રી રઘુરાય. ૭
પપ્તગ પ્રત્યે બોલ્યા શ્રીરામ, ચોપાસે ઘેરો લંકા ગામ.

+ ક્રોધ રૂપી દેવતા, જ્વનકી રૂપી જ્વાળા ને લક્ષ્મણુ રૂપી પવન.

૧ બીજી પ્રતમાં રાગ સારંગજી લખ્યો છે. ચોપાઈની ચાલમાં ઉતરી શકે ખરો. ૨. મર્યાદા-માઝરૂપી સાંકળ. ૩. એકદમ (ખળભળવું.) ઉધડકી ઉઠીઓ વેગે વૈકુંઠપતિ. મામેરું. ક્રિયાપદ રૂપે હાલ વપરાતું નથી. ઉધડ-ઉધડું કંઈ ફરેલે અર્થે વપરાય છે. ૪. વાયે. ૨ જી પ્ર. ૫ પ્લવંગ (વાનર). પ્ર. ૨ પપ્તગ (નાગ) લક્ષ્મણુ શેષ નાગનો અવતાર માટે તે પ્રત્યે રામે કહ્યું એમ અર્થ થાય.

- વચન રાધવનાં સાંભળી, ^૧ઉતપત્યા વાનર ^૨હુકલી. ૮
 ચારે ^૩પોળ ઘેરી વાંદરે, ચઢી બેઠા કોટને કાંગરે,
 સેના રાધવની ^૪ઝોકી, ઉડાડી રાવણુની ચોકી. ૯
 પાડ્યા કાંગરા કોટાકોટ, કૂદે વાનર ને મુકે દોટ,
 પુંછ પછાડે વખડે ગાલ, રૂએ રાક્ષસી બીહો બાળ. ૧૦
 જે હાથે ચઢે તેને ત્રાડે, છતાં ઝરખાં ત્રોડી પાડે;
 તરવર બહુ નાખે પાપાણુ, લંકામાંહે પડયું લંગાણુ. ૧૧
 નાસે લોક કરે યુગાણુ, થયું સભામાં રાવણુને જાણુ;
 ઉઠી મંત્રી જોડી બે હસ્ત, રાવણુ પ્રત્યે બોલ્યો પ્રહસ્ત. ૧૨
 સ્વામી કપિ આવ્યા સમગ્ર, ચોપાસે ઘેર્યું લંકા નગ્ર;
 સિંહના ધર પર આવે શિયાળ. ત્યમ વાનર આવ્યા ભૂપાળ. ૧૩
 સાંભળી મંત્રી તણાં વચન, ક્રોધ કરી બોલ્યો રાજન;
 કર સેના મારી સાવધાન, ઉતાઈ માનવનું અભિમાન. ૧૪

વલણ.

- માન ઉતાઈ રામ તણું, કરું વાનરનો ધાણરે;
^૧દશસ્કંધ કોપે ચઢ્યો, પછે ગરગડયાં નિશાનરે. ૧૫

કડવું ૩ જી. રાગ સામેરી.

- રાય રાવણે કવચ પેહેર્યું, શિશ ધર્યા દશ ટોપરે;
 કરી ^૧વિશે લોચન રાતડાં, રૂઢે આણી દારણુ કોપરે. ૧
 જાયા ન પામે જીવતા, ભાઈ વાનર માનવ કોયરે;
 બહુ ઢોલ દુદામા ગડગડે, ત્યાં શબ્દ કુતોહલ હોયરે. ૨
 જે જે સુખ લંકાં વિખે, મુખ આગળ નિસરે આજરે;
 રાણી જાયા રાક્ષસ વીરનો, મોહોલો લે મહારાજરે. ૩
 કો રથ ચડ્યા કો ગજ ચડ્યા, કો ઊંટ ઉપર અશવારરે;

૧ ઉપડ્યા; ઉત્પાત કરવા લાગ્યા. ૨ ટોળે મળી. ૨ જી પ્ર. ૩. પાસે.
 ૨ જી પ્રત. અહીં શહેરનો દરવાજો એવો પોળનો અર્થ. ૪. હાંકી પ્ર. ૨
 ૫ પ્રત ત્રીજામાં વલણ છેજ નહીં. ૬ સ્કંધ એટલે ખભો થાય. રાવણુને તો
 વીશ ખભા થાય માટે તે દશસ્કંધ કહેવાય નહીં. પ્રત ૩જી માં દશસ્કંદર છે.
 કંધર એટલે સં. માં ગરદન થાય છે તેથી દશ ગર્દનવાળો રાવણુ એમ અર્થ
 બેસે. દશકંદરકો મારકે ડિયો વિભિષણુ જગપતિ (જીવરામ કવિ) એમ વૃજમાં
 રાવણુનું નામ નીકળે. પણ છે. ૭ રીસે પ્રત ૨જી.

કો મહિષપર કો ગરધવ લિપર, ^૧ સાહી બેઠા હથિયારરે.	૪
કોઇ ઘોડા ઉપર ધુમતા, ^૨ ઝુમતા વાણી પાનરે;	
છે બ્રહ્મટી ઉપર મોળીઆં, કો ગૌર ભીનેવાનરે.	૫
નવ મણી કુંડલ લળકતાં, ઢળકતી મુકતા માળરે;	
માદળિયાં ^૩ તોરા નવધરાં, ^૪ થઈ કલગી ઝાકઝમાળરે.	૬
^૫ બાળુબંધ ને પોંચી વીંટિયો, દુગ દુગી સાંકળી સારરે;	
કભાય પટકા પાય બમા, ઉપરણી મૂલ અપારરે.	૭
જરકશી વાગા જળહળે, ^૬ શું અર્ક કીર્ણુ સમાનરે;	
કેશરી વાગે શોભતા, છે ^૭ યૌવનનાં અભિમાનરે.	૮
કર ધનુષ ભાયા ભીડિયા, કટારી તત્તવારરે;	
^૮ સાંગ ભાલા શૂલ દ્વરશી, પરિધ વાંકી ધારરે.	૯
ગદા ચુરજ ને મુશળ મુગદળ. ભુંગળ ને ભોડમાળરે;	
નાગ પાસ ને વરણ પાસ ધર્મી, ચક્ર ગદા વિકાળરે.	૧૦
ખાખર બખ્તર ટોપ ટાટર, ^૯ દ્વરસીને રૂળ પાણુરે;	
અંગરખી ને જીવ રખી એ. શોભે પરમ નિધાનરે.	૧૧
સુર સેનાને લખવે એવો, સ્વરૂપ સાગર શૂરરે;	
એ રૂપવંત વિખાણીઆ, હવે કહું રાક્ષસ કૂરરે.	૧૨
મહિષ મેઢા જોટ ઉપરે, જે થયા છે અશ્વારરે;	
તે કાળા કૂર બિહામણા, લોહડંડનાં હથિયારરે.	૧૩
શ્વાનમુખા કો ખરમુખા, પિશાયમુખા પાપિટરે;	
લંબગ્રીવા કો લંબકર્ણી, જેને જોઈ ઉપજે રિષ્ટરે.	૧૪
લંબ અધરા દીર્ઘ દંતા, છે ત્રીશીરા બળવંતરે;	
^{૧૦} સામવર્ણી કો રક્તવર્ણી, બાહુક હંચા અનંતરે.	૧૫
બિડાલા પીડાલા પાપી, અધર્મીનો નહિ પારરે;	
હાથ માંહે જે શય ત્રહાંછે, તે ચાલે કરતા અહારરે.	૧૬

૧. સજી પ્રત. ૩. ૨ તે હીંડે હારોહારરે. પ્રત. ૨. કદાશ ઝુમતાઈ^૦ નો અર્થ ન સમજાયાથી લખનારે ફેરવ્યું હશે, પણ તેથી કવિતાનો સંબંધ તૂટી ગયો છે. વાણી (દાર) નું પાન કરવાથી ઝુમતા હતા. ૩ તોરા નવધરાં તે ઠેકાણે શોભે ધણાં. ૨ જ પ્ર. ૪ ને દીસે ઝાક ઝમાળરે. પ્ર. ૨. ૫ બાળુબંધ. પોંચી, વેઠ, વીંટિયો. પ્ર. ૨. ૬ સુરજ કીર્ણુ સમાનરે પ્રત ૨. ૭ જોગન પ્ર. ૨. ૮ ભાલા ત્રીશુલ દ્વરશી પ્રત ૨. ૯ સના સુરા પાનરે પ્ર. ૩. ૧૦ સામનેણી કરે વેણી, બહુ હંચા અનંતરે પ્રત ૨.

રૂઢીર ગળતાં ચર્મ પેહેર્યા, કંઠ આંતરડાંની માલરે;
જીભ સળકે સર્પ સરખી, વદન છે વિકાળરે. ૧૭
શત કોટી રાક્ષસ ભયાનક, યુધે તત્પર થાયરે;
મુખ આગળ સેના શોભતી, જોઈ રીઝ્યો રાવણ રાયરે. ૧૮

વલણ.

રીઝ્યો રાવણરાય જોઈ, કટક પોતા તણુરે;
કોણ સુભટ રાયને નમે, નામ તેનાં વણુરે. ૧૯

કડવું ૪ યું. રાગ મેવાડો.

કોણ કોણ સૈનાના નાયક, નમે રાયને પાયજી;
નામ તે સર્વે રાજ કુંવરનાં, પ્રહસ્ત કુ'તો જાયજી. ૧
આઘ દેવ તણો જીતનારો, દેવાંતક એવું નામજી;
નરાંતક બંધવ સંગાથે, કરેછે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૨
સકળ શાસ્ત્ર વિદ્યાનો પાઠી, શુકસારણ એવું નામજી;
ત્રણ કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરેછે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૩
જેણે વરણ બાંધીને આણ્યો, પ્રધસ્ત મંત્રી નામજી;
૧શત કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરેછે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૪
સમ સમુદ્ર જીતી વશ કીધા, ૨મહોદર એવું નામજી;
૩ત્રીશ કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૫
જેણે બ્રહ્મલોક જીતી વશ કીધા, ૪બ્રહ્મકોપ એવું નામજી;
છત્રશ કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરેછે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૬
જેણે નવકુળ નાગ બાંધીને આણ્યા, મણિભદ્ર એવું નામજી.
ચોવિશ કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરેછે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૭
જેણે તીર્થ માત્ર પૃથ્વીનાં ભાજ્યાં, સર્વદમન એવું નામજી;
પંચાશ કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરેછે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૮
જેણે યજ્ઞ ભાગ દેવતાના ટાળ્યા, યજ્ઞકોપ એવું નામજી;
શત કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૯
જેણે ગણપતિ બાંધીને આણ્યા, ૧૦કરાક્ષસ એવું નામજી;

૧ પંચાશ કોટી પ્રત ૧. સાઠ કોટી પ્રત ૩. ૨ મહાદેવ પ્રત ૩.
૩ વીશ કોટી પ્રત ૨. ૪ બ્રહ્મ કોપણ પ્રત ૩. ૫ પણ એ નામનો રાક્ષસ
આગળ આવેછે.

- પમીશ કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૧૦
 જેણે ગાંધર્વ ને ૧જક્ષ કિન્નર જીત્યા, છે ૨વિદ્યુન્માલી નામજી;
 ત્રણ પદ્મ યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૧૧
 યુગ્મ યુગ્મ લોચન છે જેને, ૩યૂપાક્ષ એવું નામજી;
 ૪પંચાશ કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી કરે છે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૧૨
 વાંકી દ્રષ્ટ ભયાનક લાળે, વિકટાક્ષ એવું નામજી;
 એક ૫પદ્મ યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૧૩
 કુંભકરણ રાગના સુત બે, કુંભ નિકુંભ એવું નામજી;
 સોળ પદ્મ યોદ્ધાના સ્વામી, કરે છે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૧૪
 મંદોદરી સુત કંદર્પ કોટી, અતિકાય એવું નામજી;
 વીશ ૬પદ્મ યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૧૫
 સુમાલીના સુત બે કંપન, અતિકંપન એવું નામજી,
 જમ રાજ જેણે બાંધીને આણ્યો, કરે છે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૧૬
 નવગ્રહ જેણે જીતીને આણ્યા, મકરાક્ષ એવું નામજી,
 સોળપદ્મ યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૧૭
 માતુલ બેઉ તમારા સ્વામી, મહાપાશ સુપાશ એવું નામજી;
 ત્રીશ ૮પદ્મ યોદ્ધાના સ્વામી, કરે છે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૧૮
 મકરકેતુ ને ચંદ્રકેતુ, સુલોચન એવું નામજી,
 અતિબળ મહાબળ કહિએ, કરે છે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૧૯
 વજ્રનાભો સુનાભી દર્શ એ, આદે બીજાં નામજી,
 શત લાખ જમાઇ તમારા, કરે છે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૨૦
 ઇંદ્રાય જેણે રણમાં જીત્યા, ઇંદ્રજીત એવું નામજી,
 પાટોધર પુત્ર તમારો, કરે છે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૨૧
 ઇંદ્રજીત પૂઠે ઉભા છે, રાજકુંવર બહુ નામજી,
 બાણ લાખ પુત્ર તમારા, કરે છે ડંડ પ્રણામ રાણાજી. ૨૨
 લક્ષ કોટી રાક્ષસી દાસી, કરી જાણે ધૈર સંગ્રામજી.

૧ જક્ષને ઠેકાણે આપ્સરા બીજી ને ત્રીજી પ્રતમાં છે. ૨ વિરૂપાક્ષ
 પ્રત ૧. ૩ ઉગ્રાક્ષ પ્રત ૩. ૪ ચાર પદ્મ પ્રત ૧. ૫ એક સહસ્ર પ્રત ૨.
 પ્ર. પને પ્ર. ૬ માં વિકટાક્ષ છે. ૬ કોટી પ્રત ૧. ૭ તેરે વીશ પ્રત ૨.
 ૮ એ જાણીતાં-ઉદ્ધાડાં ને એ વગર બીજાં (ધણાં) નામ. “૨ કહીએ,”
 “વળી” એવું બીજી પ્રતોમાં એ ઠેકાણે લખેલું છે.

તે નર વાનર ખાવા તત્પર, લીજે તેના પ્રણામ સાણાજી. ૨૩

વસણ.

પ્રણામ લીધા સૌ સૂરના, રીઝયો રાવણુ રાયરે,
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, હવે વાહન શોભાયરે. ૨૪

કડવું ૫ મું. રાગ સામગ્રી.

પ્રયળ દળ જોઈ રીઝયો રાયજી, ગર્વે ઘેલડો હર્ષ ન માયજી,
તેડયો મશાણી મહોદર નામજી, તત્ક્ષણુ આવી કીધો પ્રણામજી. ૧

ઢાળ.

પ્રણામ કરીને કામ માગ્યું, કંઈ આત્મા સ્વામીન;
વાહનપતિને કહે રાવણુ, વેચી આપો ^૧વાહન. ૨

મહોદરને કહે રાવણુ, જાઓ જુઓ ઘોડાર.
ખાંધ્યા ચરે છે અશ્વ મારા, તે આજ કાઢો બા'ર. ૩

વચન સાંભળી રાયનાં, તોખાર તત્પર થાય,
મુખ આગળ ^૨હયની હાર લાગી, રાવણુ જોતો જાય. ૪

ચપળ ચર્ણી હંસવર્ણી, પંચવર્ણી જાત,
ઉડણુ ચરખી ને ^૩અડાણા, અખલખ પટાળા ભાત. ૫

કલંકી કોરંગ ઘણા કાળા, કાખરા ને કુમેદ,
^૪આલ ઉડણુ ને પંખાળા, ખગને પમાડે ખેદ. ૬

વાનરિયા વિકાળ વાજી, વિજળિયા વૈતાળ,
ખાખરિયા પનંગા પોપટા, ^૫ચાયણુ પરમ શોભાળ. ૭

માતંગા મોતીસરા, માણુક મોઘા મૂલ્ય,
યશવંત દશાવંત વાજી, વાયુવેગા અતુલ્ય. ૮

પિરોઝા ખીલા પદારથાં પાણીપંથા જાત પતંગ,
ઉજવળ ^૬આમુ સોરઠીઆ, રંગિત લીલા રંગ. ૯

ગંગાજળિયા ગોરટા, ભુખરા યુદ્ધ અભંગ;

૧ ગજ વાહન પ્રત ૨. ૨ તે નીસરે. પ્ર. ૨. ૩ ઉભાણા પ્ર. ૨
૪ આમુ ઉડણુ પંખાળા પ્ર. ૩. ૫ વીઆણા પ્ર. ૨. † હિરા જેવા
મુલ્યવાન ઘોડા એમ અર્થ લેવાય. એક પ્રતમાં એ ઢેકાણે “પદારથ” છે.
૬ આમુ પ્રત ૩.

મહિમામુખા મુલતાનિયા, ^૧વાંકડા તરલ તુરંગ. ૧૦
 તેજ કચ્છી ધુમતાછે, ઘુટણે ધુધરમાળ,
^૨કેશરી બંકા ચિત્ર લંકા, હરણુપે દે ક્ષાળ. ૧૧
 નારંગવર્ણા હેમવર્ણા, કેશરી કુમેદ ^૩નેપાર;
 કપોત જાતી કમ્પુતરા, હીંડે હારોહાર. ૧૨
 મરેકા તિલંગા તેજ, યુજરિયા યુણવંત.
 સોચન ચળકે અણીઆળાં, હુંગરા સમ બળવંત. ૧૩
 ખંધારના ગાંધારના, સિંધુ દેશના શ્રીકાર,
 પંખાળના પંચાળના, મદ્રદેશના ઝુંઝાર. ૧૪
 રીંછ જાતી વિંછિયા, કો વજ્રદંતા વિક્રાળ,^૪
 જાત્ય અરિદળમાં સોંસરા, જેની વેદ પૂરે સાક્ષ! ૧૫
 પિશાયમુખા ગર્ધવમુખા, ત્રિનેત્ર અગ્નીવર્ણ,
 ઉચ્ચૈઃશ્રવાની જાતિનાછે, ઉભા સુંદર કર્ણ. ૧૬
 મનવેગી પવનવેગી, યુણ ^૫૩ડા જાતિ જેર,
 અમકતા આલે ચક્રવર્તી, દોડવા કરે સો'ર. ૧૭
 મો'હારડા મખિયારડાં, માણેક જડયાં બહુ મુલ્ય,
 મોતી^૬ જાલર લે'કયા કરે, જરકશી ઉપર જૂલ. ૧૮
 કેશવાળી કુમતે ગુંથી, હોર દોરા લેહેકે,
 હાર તોરા લયમકે, ચુઆ ચંદન બેહેકે. ૧૯
 કટાવ^૭ કલકી ધુંધટ ઉપર, પીંછ ફરહર થાય,
 ઝવેર જડિયાં ઝિણાં વાંસે, તિમિર તેજે જાય. ૨૦

વલણ.

જાય તિમિર તેજ નંગથી, એવા અશ્વ કોટી અપારરે;
 પુત્ર ^૮ભત્રિજ દોહિત્રને, રાય વેંકી આપે તુખારરે. ૨૧

૧ માંકડા વાંકડા તરલ તુરંગ પ્રત ૩. માંકડા કાકડા ને તરલ તુરંગ પ્રત ૨.
 ૨ કેશરી લંકા ચિત્ર લંકા પ્રત ૩. ચિત્ર એટલે ચિત્રો અથવા ચિત્તો.
 ૩ અર્થ બેસતો નથી. નિસ્પાર (બેહદ) નો અપભ્રંશ નેપાર થાય અથવા
 અપાર તે ઠેકાણે હસ્તદોષથી નેપાર લખાયો હોય. ૪ પ્રાસ મળતો નથી;
 એક પ્રતમાં વિકરાક્ષણે, તે વક્રાક્ષ (વાંકી આંખવાળા) ના અર્થમાં હોય. ૫
 ગરડ જાતિ પ્ર. ૨. ૬ મોતી જાલર પગ લગે, ને ઝોઢી જરકશી સૂક્ષ પ્ર. ૩.
 ૭ કોટ વાંકા ને કલંગી ધુંધટ ઉપર પ્રત ૩. ૮ મિત્ર પ્રત ૩.

કડવું ૬ કું. રાગ મેઘમલાર.

પ્રહસ્ત પ્રત્યે રાવણુ બોલ્યો, કરી મોહું મન, મંત્રી;
 હું કહું તેને આપો વહેંચો, રથ હસ્તી વાહન, મંત્રી. ૧
 વળી થકી જે અશ્વ ઉપન્યા, ઈંદ્રે આપ્યા જેહ, મંત્રી;
 પાંચશે ઘોડા લઇને આપો, ઇંદ્રજીતને તેહ, મંત્રી. ૨
 મહિષ મુખા તુરી સાત સહસ્ર, ભેટ કીધા જમરાય, મંત્રી;
 તે ઘોડા અતિકાયને આપો. અકાળ મૃત્યુ ન થાય, મંત્રી. ૩
 ગાંધર્વ જાતિના વિશ્વકર્માએ, આપ્યા સોળ હજાર, મંત્રી;
 લે કુભકર્ણુ ઘેર મોકલો, વહે અયુત મણુ ભાર, મંત્રી. ૪
 બે કોટી ઘોડા બગિરાજના, ચાલે માયાની ચાલ, મંત્રી;
 અંતરધ્યાનનો વિદ્યા જાણે, તે જમાઇએને ચાલ, મંત્રી. ૫
 પાંચ કોટી જે પાણી પંથા, વરુણવાળા વીર, મંત્રી;
 તે મોકલી દો દાસ સંગાથે, દોહિત્રવે મંદીર, મંત્રી. ૬
 આઠ કોટિ અગ્નીના આપ્યા, ન દાઝે પાવકમાંય, મંત્રી;
 ૨૦ તે બાણુ લાખને વહેંચી આપો, જુદે સંગ લે જાય, મંત્રી. ૭
 નવ કોટી નવ મનાગે આપ્યા, મૂકે વિપની જવાળ, મંત્રી;
 તે ભાણુએને વહેંચી આપો, ૪૦ નર વાનરના કાળ, મંત્રી. ૮
 સમુદ્રના આપ્યા સપ્ત કોટી, જોતાં જળરૂપ થાય, મંત્રી;
 તે સૌ પુત્રના પુત્રને આપો, ૧૦૦ લાડવાયા યુદ્ધે જાય, મંત્રી. ૯
 ત્રણ કોટી હીમાચળવાળા, મેરૂ વાળા કોટિ તેર, મંત્રી;
 ૨૦ એક કોટી ઝવેર ઝરેછે, કરી ગયા ભેટ કુબેર, મંત્રી. ૧૦
 બાર કોટી મયદાનવ વાળા, જે માયાવી અપાર, મંત્રી;
 ત્રીશ કોટિ બ્રહ્માએ આપ્યા, જે કરે પવનનો આર, મંત્રી. ૧૧
 ૭૦ પંચાશ કોટિ સૂરજના આપ્યા, તેજ તણો ભંડાર, મંત્રી;
 બેતાળીશ કોટિ મંત્રીને આપો, બે બે વેંચી તુષાર, મંત્રી. ૧૨

૧ મહિષ મુખા જે સાતસે. પ્રત ૩. ૨ તે બાણુલાખ પુત્રને આપો, વહેંચી જુદે જાય મંત્રી પ્રત ૨. આમાં આપોની પછી બીજી ટુકમાં વહેંચી આપે છે અને ઉપલી કડીમાં પુત્રનો અધ્યાહાર રહે છે. ૩ નવકુલ પ્રત ૨. ૪ જે વાંદર દળના કાળ પ્રત ૨. ૫ લાડકવાયા પ્રત ૨. ૬ તેમાં કોટી એક હેમઝરેછે પ્રત ૨. અહીં હેમનો અર્થ સોનું. ઉપલી કડીમાં તેને બદલે ઝવેર છે. કુબેર ભંડારીને ત્યાંતો સોનાની ને રત્નની વાતજ હોય. ૭ પંચવિશ કોટિ જે સૂર્યના પ્રત ૩.

- ૧ ચૌદ સહસ્ત્ર અગ્નીના આપ્યા કરે અગ્નીમાંય પ્રવેશ, મંત્રી;
તે કુંભકર્ણના સુતને આપો, બોલ્યા રાય લકેશ, મંત્રી. ૧૩
- એક લક્ષ ગણપતિના આપ્યા, જેથી પહોંચે અભિલાખ, મંત્રી;
દીવીદાર આશા રાખે છે, વેંચી આપો લાખ, મંત્રી ૧૪
- ૨ ચાર સહસ્ત્ર ચંદ્રાવળી વાણ, તાપ દીઠે જાય, મંત્રી;
મારા રથને તે જોડાવો, બોલ્યા રાયભુરાય. મંત્રી. ૧૫
- મનુષ્યરાજા જે પૃથ્વીના, જીત્યા રાજકુમાર, મંત્રી;
સાત ડોઠી જે સપ્તદ્રીપના, આપો સેવકને તુષાર, મંત્રી. ૧૬
- મહાદેવે પંચ લક્ષ મોકલ્યા, નંદી લાગ્યો, કાલ;
યોગીના મુને ઘટે નહીં તે, દદામીને આલ, મંત્રી. ૧૭
- વાયુના આપ્યા વાયુ વેગી, ઉડી જાણે આકાશ, મંત્રી;
તે બ્રાહ્મણને સૌ વેંચી આપો, છે સહસ્ત્ર પંચાશ, મંત્રી. ૧૮
- ત્રણ લાખ સાંઠ પવન વેગી, ઘડિયે શત જોજન જાય, મંત્રી;
તે રાક્ષસીઓને વેંચી આપો, જે જુદું કરે રણમાંય, મંત્રી. ૧૯
- પ્રાગજોતિક દેશ તણા જે, સોળ સહસ્ત્ર માતંગ, મંત્રી;
મમઘ દેશના એક લક્ષ છે, ગિરિવર સરખાં અંગ, મંત્રી, ૨૦
- સિંગલ દીપના સાત લક્ષ છે, તેને સજાવો શણગાર, મંત્રી;
નેજ નગારાં ઢોલ ચઢાવો; સુંઠે ખાંધી હથિયાર, મંત્રી. ૨૧
- ભદ્ર જાતિના ખાસ હરતી, ઐરાવત કુળના જેહ, મંત્રી;
વીશ સહસ્ત્ર હારમાં ચાલે છે, ઉજવળ જેની દેહ, મંત્રી. ૨૨
- દશ લક્ષ રથ વિશ્વકર્માના, ૪ અશ્વ જોતર્યા ચાર, મંત્રી;
૫ અંગરખા સેવકને આપો, આયુધ સહિત શૃંગાર, મંત્રી. ૨૩
- ખીજ રથ મહારથીને આપો, અતિરથને માતંગ, મંત્રી;
ધ્વજ. કળશ. અંકુશ અંખાડી, ધમકે ઘંટા ચંગ, મંત્રી. ૨૪

વલણ.

ચંગ મુંદંગ વાણત્ર વાજે, વિરાજે રાક્ષસ રાયરે;

૧ આ ઠેકાણે પુનરૂક્તિ જેવું થાયછે કારણ ૭ મી કડીમાં અગ્નિના આપ્યા આવી ગયા છે. ૨ ચાર સહસ્ત્ર ચંદ્રમા વાળા, પરિતાપ દીઠે જાય પ્રત ૨. ૩ જે ઉડે જઈ આકાશ. પ્રત ૨. ૪ દરેક ચાર ઘોડા જોડેલા એવા દશ લાખ રથ. ૫ અંગનું રક્ષણ કરનારા સેવક (Body guard.) ને તે (૨૫) તથા હથિયાર સાથે આલુપણ આપો.

ભાટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, ૧ કમ સેના યુદ્ધે જાયરે. ૨૫

કડવું ૭ મું.

૨ દુહા.

રાક્ષસ કટક સૌ સજ થયું. વલ્યા નિશાને ધાયરે;

બોલ્યાં રાણી મંદોદરી, કરી વિનતી રાવણુ રાયરે. ૧

રાગ મેવાડો.

આજનો દા'ડો લાગે ધુ'ધજો, દીસે જાંખો દિનકર દેવ, હોરાણાળ; ત્રિભુવન નાથ ના દુભીએ, જેની બ્રહ્મા શંકર કરે સેવ, હોરાણાળ. આજનો. ૧
દિશા ચારે દીસે ધુ'ધળી, કાંઈ શુકન માઠેરા થાય, હોરાણાળ; કાંઈ ક્ષાત્રુ બોલેરે બિહામણી, રૂએ વાયસ સ્વાનને ગાય, હોરાણાળ. આજનો. ૨
ગઘ રાતે સ્વપ્ન મેં પામિયું, દીઠું દારણુ કહ્યું ક્યમ જાય, હોરાણાળ; સમુદ્ર મુકા રૂધિર સરિતા ભરી, લંકામાં લાગોછે લાય, હોરાણાળ. આજનો. ૩
લાખ લાખ રાણી તમારડી, બીજે વડુ બેટીનો સાથ, હોરાણાળ; કેશ વિના દિઠી મુસ્તક બોડલાં, ચુડલા વિના દીઠા હાથ, હોરાણાળ. આજનો. ૪
રાણા તમે કાળાં પટકુળ પેગરિયાં, કંઠે કરેણાના હાર, હોરાણાળ; દક્ષણ દિશાએ તમે સંચર્યા, હંટ ઉપર થઈ અશ્વાર, હોરાણાળ. આજનો. ૫
રામજી પાધરે નવચંદ્ર પાધરા, રામજી વાંકે વાંકો સંસાર, હોરાણાળ; પાધરો વિભિષણુ જે તે વાંકો થયો, આજ ગઘ તમારી સહુવા'ર, હોરાણાળ. આ. ૬
થયા વાંકો તેત્રીશ કોટિ દેવતા, લીધા વાનરના અવતાર, હોરાણાળ; વાંકો વાંકો લક્ષ્મણુ દ્રોપીયો, છે ધૈરાધર બળભંડાર, હોરાણાળ. આજનો. ૭
વાંકો વાંકો રઘુપતિ આવિયો, તોળ્યું ત્રંબક તરણા સમાન, હોરાણાળ; ધણો વાંકોરે મરીચિ મારિયો, ફરશુ રામનું ઉતાર્યું ૧ માન, હોરાણાળ. આજનો. ૮

૧ વડોદરામાં ને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં કેમ ને બદલે કમ બોલેછે. સંસ્કૃત કિમ્ શબ્દથી કેમ ક્યમ ને કમ એવાં ત્રણ રૂપ સંધાય, અને તેથી ત્રણે શુદ્ધ ગણાય. વળી તે ત્રણે જુદે જુદે સ્થળે વપરાય પણ છે. સુરતનું કેમ, વડોદરાનું કમ, ને ચરોતરનું ક્યમ. લોક વગેરે લોકો કિમ્ વાપરેછે તે કેવળ શુદ્ધ છતાં અશુદ્ધ કે ગામડીઁ ગણાય છે! ૨ કડવાની શરૂઆતે દુહો અહીં પ્રથમજ નેવામાં આવેછે. વળી બંને ચરણની પુઠે રે ઉમેરવાથી દુહાનું રૂપ રહેતું નથી. ૩ પૃથ્વીને ધારણુ કરનાર શેષના-ગનો અવતાર માટે. ૪ અભિમાન પ્રત. ૨. ૩.

વાંકા વાંકા સમ તાડ વેધિયા, માર્યો વાંકા વાનર ^૧વાલ, હોરાણાજી;
 વાંકો ને બાંધ્યોરે સમુદ્ર રામે, તમો બાંધો ^૨રસ્તા પેલી પાળ, હોરાણાજી. આ. ૯
 વાંકોરે અંગદ આહાં આવિયો, ડોકોધી બળખુધનો ધામ, હોરાણાજી;
 વાંકો વાંકોરે હંતુમંત હાથિયો, લટકે લગાડયું લંકા ગામ, હોરાણાજી. આજનો. ૧૦
 વાંકું છત્ર તમારું છેદીલું, વાંકાં છે રામજીનાં બાણ, હોરાણાજી;
 વાંકી સૂછો રાણા ન મરોડીએ, નવ કીજે પોતાનાં વિખાણ, હોરાણાજી. આ. ૧૧
^૪વાંકી વેળારે વા'લુ કોનથી, સૌ સુખ સમે સાથી યાય, હોરાણાજી.
 હઠ મૂકીને આપો જનકી, નમો જઈ રામજીને પાય, હોરાણાજી. આજનો. ૧૨

વલણ.

પાય લાગો શ્રી રામજીને, આવ્યું મૃત્યુ ^૫પાછું જયરે;
 વચન સુણી સતિ નારતું, શું બોલ્યો રાવણ રાયરે. ૧૩

કલ્પું ૮ મું રાગ વસંત.

ક્યમ નમું હું નર વાનરને; ^૧લાજે મેઘાડંબર છત્ર,
 જુ'મે' દેવ દાનવ જક્ષ કિન્નર જીત્યા, શું કરશે નરવાનર. ક્યમ. ૧
 પાવક પાક નિપાવે મારે, પવન બહારે દાર;
 જળ ^૨ઝોલો ગણપતિ લઈ ચાલે. રવિચંદ્ર ^૩દીવીદાર. ક્યમ. ૨

૧ વાળો પ્ર. ૨ પ્રાસ મેળવવાને વાલ લીધો જણાય છે. કદાશ તે લે-
 ખકે કર્યું હશે, કેમકે કવિ પ્રેમાનંદે પ્રાસને માટે આવી રીતે શબ્દ તોડ્યા
 હોય એવું થોડું જોવામાં આવે છે. ૨ “પાણી પેહેલી પાળ”ને ઠોકાણે. ડોકોધ
 કરીને બળને બુદ્ધિનું સ્થાન જે અંગદ. ૪ વાંકું (વક) શબ્દની પુનરુક્તિ કંઈ
 જૂદે જૂદે અર્થે શોભે છે. બાંકો, ટેડો, વાંકો એમાં મૂળ અર્થ વાંકા-આડનો
 છતાં તેમાં હોલાઈ-આડાઈ-ધાર્યું કરવાનો અર્થ ભળ્યો છે. ૫ આવ્યું મૃત્યુ ફરી
 ન જયરે. પ્રત ૩. મોત આવ્યું પાછું વળનાર નથી, માટે રામજીને પગે
 લાગો. એના કરતાં ઉપરની કડી વધારે સારી છે, કેમકે આવેલું મોત પાછું
 કાઢવું હોય તો રામજીને પાયે લાગો એવો તેનો અર્થ થાય છે. ૬ લાજે છત્ર
 મેઘાડંબર પ્રત ૩. આ પ્રમાણે લખતાં પ્રાસ મળી શકે છે, પણ રાગ ગાવામાં
 તેથી અડચણ પડે છે, માટે પ્રત બીજી પ્રમાણે શબ્દ ઉલટાવ્યા છે. ૭ વધારે
 પડે છે. ૮ નીપજાવે, બનાવે. ૯ બોહોરવું-વાળવું. વડોદરામાં બહારવું વપરાય
 છે. ૧૦ પાણીનું વાસણ લીના કપડાની ઝોળીમાં લઈ રાજા હાકોરો સાથે તે
 મના ખવાસ જાય છે તેમ. ૧૧ પતિ કરનારા-સમાધવાળા-દ્રુસ-મશાલચી.

ખારે મેઘ ભરે ઘેર પાણી, ^૧સ્તવે બંધી ચાર;
 નારદ સરસ્વતિ નાચે નટવર, ^૨જેર કીધો સંસાર. ક્યમ. ૩
 છડીદાર જમ રાગ પોતે, ^૩વિધિ ભણે આશિરવચન;
 વાર તિથિ બૃહસ્પતિ કહી જાએ, કુબેર સાચવે ધન. ક્યમ. ૪
 ઇંદ્ર સમુદ્ર મહાર્દ્ર વશ કીધો, ત્રિભુવન માંડ નામ;
 કુંભકર્ણુ સરખા બાંધવા મારે, કોણ માત્ર લક્ષ્મણ રામ! ક્યમ. ૫
 એમ કહી રાણી સમજાવી, રાચે વધાર્યો વિરોધ;
 ઘણા યોદ્ધ પડ્યા રણ માંહે, થયું દારણ યુદ્ધ. ક્યમ. ૬
^૪પાંચ કોટી ^૫મંત્રી મુઆ, બહુ પુત્ર પામ્યા મર્ણુ;
 પછે રાવણુને ચિંતા થઈ, જઈ જગાડું કુંભકર્ણુ. ક્યમ. ૭

કડવું ૬ મું રાગ કાલેરો.

જગો ભાઈ ભીડ પડીછે, કરે વિનતિ રાવણુ રાય;
 નર વાનરે લંકા ઘેરી, તુને નિદ્રા ક્યમ સાચ. જગો. ૧
 શત સેવક તેડાવ્યા રાચે, કહ્યું જગાડો કુંભકર્ણુ;
 લક્ષ્મીનેધા વળગી દંડોળે, જાણે શુ પામ્યોછે મર્ણુ ! જગો. ૨
 જળ છાંટે નવ જગે જોદ્ધો, તાપણાં કીધાં ચોદેર;
 રૂદે ઉપર શિલા પડ મૂક્યાં, કાનમાં ઝૂંકે મદન ભેર. જગો. ૩
 કપાળ ઉપર ^૧દુંદભી વાજે, શર્ણાઈ નંદેરી^૨ ઢાલ;
^૩કો મેઘ સ્વરે સાદકરે પણ, રાણો ન આપે બોલ. જગો. ૪
 સુંઠ મરી નાસિકામાં ઝૂંક્યાં, અજ્ઞ ચલાવ્યાં નાસા માંય!
 પાછો શ્વાસ મૂકે નિદ્રા માંહે, ^૫અજ્ઞમીઠ ઉડ્યાં જાય! જગો. ૫
 રૂદ્યા ઉપર અશ્વ દોડાવ્યા. વઢાવ્યા મહિષ માતંગ!
 કુંભકર્ણુ સૂતો નવ જગે, ^{૧૦}સાણુસે ત્રાડાવ્યું અંગ! જગો. ૬
 નાના ઐપધ અજ્ઞન કીધાં, પછાડ્યો ^{૧૧}ઉચળીવાર બે ચાર!

૧ અહીં ચાર બંધીવાન તે વેદને કહ્યા હશે. ૨ પરાજય પ્રત ૩.
 ૩ બ્રહ્મા. ૪ પંચાશ કોટી પ્રત ૨. ૫ પ્રત ૨-૩ માં મીત્રી શબ્દ છે. કદાશ
 મિત્ર અર્થે પણ હોય. ૬ દદામા પ્ર. ૨ ૭ અહીં કાંશી શબ્દ પ્રત ૩ માં
 વધારે છે. ૮ કોટી મેઘ શબ્દ હોકારે. પ્ર. ૨. ૯ મીઠ-મેઠાં. પીણ પ્ર-
 તમાં અજ્ઞ પડેલાં છે. પડેલાં એટલે પડાં-દૂર. ૧૦ સાણુસે સુંટાવે. પ્રત. ૨
 ૧૧ ઉચકીને. કોઈ કોઈ વાર પ્રેમાનંદની કવિતામાં મરેડી શબ્દની ઝાંખી

પણ અધોરીની ઉંચ ન ઉડે, કૌધો ઘુટણિયાંનો પ્રહાર! જગો. ૭
 ૧ વળી નાસિકા માંહે સર્પ ચલાવ્યા, વાયુ બંધાવ્યો લંકા રાય.
 કપોળ માંહે સર્પ અકળાયા, તે શ્રવણ મારગે નિસરી જાય!! જગો. ૮
 વાજ આવ્યો રાવણુ રાજ, ન લાગ્યો એકે ઉપાય,
 કુંભકર્ણની રાણી આવી, રાયને લાગો પાય. જગો. ૯
 કષ્ટ દીધે મારો કંથ ન જગે, એને વા'લા શંકર ભગવાન,
 જગશે સ્વામી મુહુર્ત માત્રમાં, યુક્તે કરાવો સંગિત ગાન. જગો. ૧૦
 ભક્ષ ભોજન કરાવી રાખો, નહિંતો કરશે સૌનો અહાર,
 રાવણુ મદ માંસ અણુવ્યાં, ૨ અંન તણો કીધો અંબાર. જગો. ૧૧
 અવછરા પાસે નૃત્ય કરાવે, ગાન તાન વાળે વાજ્ર.
 કુંભકર્ણુ ડોહ્યો જ્યમ મણિધર, સાંભળતાં ગોવિંદ ચરિત્ર. જગો. ૧૨
 ઉડીને સર્વે અંન ૩ આરોગ્યાં, પૂછો પછે ૪ સમાચાર.
 ૫ મુને કાચી નિદ્રાએ કેમ જગાડ્યો, શા વાનરના થાય હોકાર. જગો. ૧૩
 રાવણુ વાત કહી વિસ્તારી, જે રીતે ૬ દુભવ્યા શ્રી રામ.
 ૭ અગત્યના કામ માટે ઉડાડ્યો; તું વિના કોણુ કરે સંગ્રામ. જગો. ૧૪
વલણુ.

૧૦ સંગ્રામ કરો શ્રી રામ સંગાયે, કવિ પમાડો મર્ણુરે,

એ વચન સાંભળી વીરનાં, પછે શુ' બોલ્યો કુંભકર્ણુરે. ૧૫

ચાય છે તે તેમના નંદરખારમાં ઘણી મુદતના નિવાસને લીધે હશે.
 કેમકે વડોદરામાં દક્ષણી રાજ્યની સ્થાપના એમના પાછલા વખતમાં થ-
 વાથી વડોદરામાં મરેહીનું બળ સંભવતું નથી. હાલતો ઉચલવું વડોદરા
 તરફ વપરાયછે. ૧ નાકમાં સાપ ચલાવ્યાને વાયુ બંધ કર્યો. એટલે કપાળ
 સુધી ગએલા સાપ ત્યાં (વાયુ વિના) અકળાયા એટલે તેઓ કાનને રસ્તે
 નીકળી જવા લાગ્યા. પ્રેમાનંદની કલ્પના વિચિત્ર છે. જ્યાં ન પહેાંચે રવિ ત્યાં
 પહેાંચે કવિ એ કહેવત તે એનેજ છાને ! ૨ અનંત કીધા અંબાર પ્રત ૨.
 ૩ પ્રત ૩ માં ખાધું છે. જૂદી જૂદી જાતનાં અન્ન ગણી બહુ વચનમાં લેખ-
 શકાય. ૪ હાલ સમાચાર બહુ વચનમાં વપરાયછે, પણ પ્રેમાનંદના વખતમાં
 તે એક વચને ચાલતો હશે. વળી સમાચાર એક પ્રીછળે એમ તો કાગળ
 પત્રે પણ ચાલેછે. ૫ હું કાચી નિદ્રે શીદ જગાડ્યો પ્રત. ૩ સ્થાનિક શીદ
 શબ્દની જાંખી પ્રેમાનંદની કાવ્યમાં પેહેલીજ થાય છે. ૬ દુભાણુ પ્રત ૨.
 ૭ દરેક પ્રતમાં અગત્ય કામ છે. અગત્ય વિશેષણ સંભવતું નથી તેમ માત્રા ખૂટેછે
 માટે 'ના' જોમેયો છે. ૧૦ સંગ્રામ કરો જઈ રામ સાથે. પ્રત ૨. આ કડી
 વધારે સારી છે કેમકે રાવણુને મોઢેથી શ્રીરામ શબ્દ નીકળે નહીં.

કડવું ૧૦ મું. રાગ પરજીઓ.

કર ઘસી કુંભકર્ણુ બોલ્યો, ધુણી પોતાનું શીશ,
 ઘર ઘાલ્યું બાઇ ઘેલડા, તે દુલબ્યા શ્રી જગદીશ, વીરા.
 બળિયા સાથે બાથ, વીરા, કાં દુબ્યા શ્રી રઘુનાથ, વીરા. ૧
 ત્ર્યંબક લેતાં તાહરારે, ત્ર્યંબાણા વીરા હાથ.
 કાદી મૂક્યો તુને રાખવજીએ, થયો કૃતમ્ની લંકાનાથ, વીરા.
 બળિયા સાથે બાથ વીરા. કાં દુબ્યા. ૨
 સાયર જળ જેણે બાંધિયુંરે. સહ્યા તારી પુષ્પ સગાન.
 મેઘાડંબર સેંજે છેદિયું, તોય તુને ન આવી સાન. વીરા. બળિયા. કાં દુબ્યા. ૩
 લક્ષ ધરણી ઘેર તાહરે, જેનાં દર્શન ધર્યછે દેવ.
 તો સીતાને શું લાવિયારે, થયો વૃદ્ધ ને ન ગઇ કુટેવ, વીરા. બળિયા. કાં દુબ્યા. ૪
 જકત જીતી તેં જરે કીધું પણ, ન જીત્યા કોધને કામ !
 સામ કેશ ઉજવળ થયારે, તોય મન રહ્યું તારે સામ, વીરા. બળિયા. કાં દુબ્યા. ૫
 ચંદ્ર વિના જેવીં જામનીરે, દીપ વિના જેમ ધામ;
 ત્યમ વિભિપણ બાંધવ વિના, દિસે ઉજ્જડ લંકાગામ, વીરા. બળિયા. કાં દુબ્યા. ૬
 પરનારી જેવીં પાવક જવાળા, સાપણ વિખની વેલ.
 જીવ લેશે તારે કુટુંબ સાથે, જમ રમ ચરણે શિશ મેંલ, વીરા. બળિયા. કાં દુબ્યા. ૭
 હું મર્ણુ થકી બીહીતો નથી. પણ તું વેળાસર ચેત,
 નહીં માતો શીખ માહરી, જશો જમપુર સ્વજન સમેત! વીરા. બળિયા. કાં દુબ્યા. ૮
 જો વાડીમાં બેસાડી જનકી તો, લેઇ આવ્યો કોણ કામ.
 તુંથી સીતા જીતાતી નથી તો, કેમ જીતાસે ફરામ? વીરા. બળિયા. કાં દુબ્યા. ૯
 ધરાવણ કહે કુંભકર્ણુનેરે, સાંભળ દુખની વાત,

૧-૨-૩ ધુણી-ધુણાવીના અર્થમાં. દુલબ્યા ને દુબ્યા એકજ અર્થમાં. સકર્મકનું અકર્મક, અકર્મકનું મકર્મક, પ્રેરકને સકર્મક એ મલ્લેજસેળકવિતામાં જોઈએછીએ. ૪ શક્ય ભેદ ભૂત કાળનું આ કાઠિઆવાડી રૂપ પ્રેમાનંદે કોઇ કોઇ વાર વાપર્યું છે. ૫ સ્યામ-કાળું. ૬ કવિએ કુંભકર્ણુને મોઢે જે શીખામણ દેવડાવી છે તે કુંભકર્ણુ જેવો શરવીર કહે એ સંભવતું નથી; પણ વખતે સમજના ઘરમાં આવી એકાંતમાં કહ્યું હોય. શિક્ષા કેવા ઊંચા પ્રકારની છે ! ૭ રાવણ પાસે કવિએ જે કહેવડાવ્યું છે તે પણ હાસ્ય જનક ને વિચિત્ર છે. સીતાને માતા જેવી દેખેછે પણ, ચિત તેનામાંજ રહે છે (વાત્સલ્યભાવે હોયતો કોણ જાણે.) એ ચિત ખસેડતાં મરવું પડે (મુડદા સાથે બળે). પણ કવિએ વલણમાં સૌ ફેરવી નાખીને ખૂબી કરી છે.

જ્યારે દેખું સતી જનકી જાણે હોય આપણી માત. વીરા. બળિયા. કાં દુબ્યા. ૧૦
જો ત્યાગ કંઈ ચિત સીતાથી, તો તે બળશે શયને સંગ,
હાલે કેમ નમું રિપુ રામને, મુખે લાગે કાળો રંગ. વીરા. બળિયા. કાં દુબ્યા. ૧૧

વલણ.

લાગે ૧ કાલક મુખ વિષે, જો નમું રિપુને પાયરે.

કુંભકર્ણુ ૨ કહે ધન્ય તું. તારૂં મન જોયું મેં ૩ લાઈરે! ૧૨

કડવું ૧૧ મું. રાગ મારૂ, ફુલો.

છે રામ ચરિત્ર અપાર પણ, સાર લઈ પદબંધ ૧ કંઈ.

ચતુર બ્રહ્મને હરિનું નામ, ન જોશે જોતું ને ખરૂં. ૧

કુંભકર્ણુ રણમાં ૧ ચડ્યો, પછે ૧ ચડ્યો મેઘનાદ.

પણ યુદ્ધ થોડામાં કહું, કો રસિયો લેજો સ્વાદ. ૨

રામ રાવણ રણ ચઢ્યો, ૧ વળ્યાં નિશાને ધાય,

ફરી આવી રાણી મંદોદરી, કંઈ યાચ્યો રાવણ રાય. ૩

રાગ મેવાડો.

કહે મંદોદરી માગી માન. હોરે હઠીલા રાણા.

આપો એવાતનનું દાન. હોરે. " ૧

જાતો બળિયા સાથે બાય. હોરે. "

છે રામજી ત્રિભુવન નાથ. હોરે. " ૨

એણે લીધું નરસિંહ રૂપ. હોરે. "

હણ્યો હિરણ્યકશિપુમહા ભૂપ. હોરે. " ૩

એ છે લક્ષ્મીનો અવતાર. હોરે. "

જોને હરિ લાવ્યા ભરથાર. હોરે. " ૪

૧ કાળાશના અર્થમાં નામ રૂપ વાપર્યો છે. ૨ કુંભકર્ણુ ધન્ય ધીરજ પ્રત ૩. ૩ લાય પ્ર. ૩. પ્રાસ મેળવવા લખ્યું હશે. ૪ પેહેલા છંદનો છેલ્લો બે કડીમાં રે નથી, ને બીજા છંદોમાં છે. ૫ પેહેલા પ્રતમાં એક અર્ધને છેડે રે છે, ને બીજાને છેડે નથી. ૬ આ ચર્ણુ પ્રેમાનંદે ધણે ઠેકાણે મૂક્યું છે. તેના મન-માં કેવો ખૂબીદાર અર્થ હશે તે સમજાતું નથી. રણ ચઢતાં નિશાનો ફરકે છે ને નોખતે ધા દેવાય છે (ડંકા ગરગડે છે) એવું કહેવાનો ભાવાર્થ હશે. ૭ બળિયા સાથે ન ભરીએ બાય. પ્ર. ૨. ૮ સીતા.

છે લક્ષ્મણ શેષ નાગ.	હોરે. હઠીલા રાણા.
નથી જુધ કરવાનો લાગ.	હોરે. " ૫
બ્રહ્મા ૩૫ છે જાંબુવંત.	હોરે. "
મહાદેવ કપી હતુમંત.	હોરે. " ૬
છે સૂરજ સુગ્રીવ ભૂપ.	હોરે. "
નલ વાનર અગ્ની ૩૫.	હોરે. " ૭
છે અંગદ ઇંદુનો અંશ.	હોરે. "
જેણે દીપાવ્યો કપિનો વંશ.	હોરે. " ૮
નીલ વિશ્વકર્મા મહારાજ.	હોરે. "
જેણે સાયર બાંધી પાજ.	હોરે. " ૯
બીજા વાનર સઘળા દેવ.	હોરે. "
નવ દીજે અતિ અહમેવ.	હોરે. " ૧૦
આપણુ જીવ ને એ ભગવાન.	હોરે. "
આપણુ આગીઆને એ ભાણુ.	હોરે. " ૧૧
શું પૂલો જોઈ કુંભકર્ણુ.	હોરે. "
આવ્યું લંકાની પોળે મર્ણુ.	હોરે. " ૧૨
નહિ જીતાડે ઇંદ્રજીત.	હોરે. "
મારી શીખ માનો તમે ચીત.	હોરે. " ૧૩
એક લાખ તમારી નાર.	હોરે. "
દશ સહસ્ત્ર છે દેવ કુમાર.	હોરે. " ૧૪
નવ સહસ્ત્ર છે નાગ કન્યાય.	હોરે. "
સુખડાં દીઠે દુખડાં જાય.	હોરે. " ૧૫
વિદ્યાધરી છે સહસ્ત્ર સાત.	હોરે. "
તેના પ્રણામ લીજે નાથ.	હોરે. " ૧૬
ધાંચ સહસ્ત્ર કિન્નરી જાત.	હોરે. "
કંઈ કરવા ઇચ્છે છે વાત.	હોરે. " ૧૭
જક્ષ કન્યા તે તેર હજાર.	હોરે. "
લીજે રાંકડીઓના જુહાર.	હોરે. " ૧૮
ગંધર્વી નારી ગુણવંત.	હોરે. "
આઠ સહસ્ત્ર નમે છે કંથ.	હોરે. " ૧૯
અપ્સરા છે સહસ્ત્ર વીશ.	હોરે.

રહી પડદે નામે શીશ.	હોરે હટીલા રાણા. ૨૦
એ સહસ્ત્ર નારી દાનવી.	હોરે. ”
એક સહસ્ત્ર નારી માનવી.	હોરે. ” ૨૧
પાંચ સહસ્ત્ર પિશાચી નાર.	હોરે. ”
રાક્ષસીઓ તે વીશ હજાર.	હોરે. ” ૨૨
એ નારી તમારી લાખ.	હોરે. ”
તેનાં પૂરીએ મન અભિલાખ.	હોરે. ” ૨૩
ખાણુ લાખ વહુવરનો વૃંદ.	હોરે. ”
તે બિચારી કરે આકુંદ.	હોરે. ” ૨૪
સત્તર લાખ દિકરિયોનો સાથ.	હોરે. ”
૧ તેને માથે કાણુ ફેરવે હાથ.	હોરે. ” ૨૫
સાહેલી દાસી દશ કોડ.	હોરે. ”
તમને નમેછે બેઉ કરબોડ.	હોરે. ” ૨૬
સહુ મળીને માગે છે માન.	હોરે. ”
ગુહ્ય રહેવા દો રાજન.	હોરે. ” ૨૭
આપો ફરી સીતાને રાય.	હોરે. ”
નર વાનર આંધી જાય.	હોરે. ” ૨૮
અધ્યુ થાયછે માન શુકન.	હોરે. ”
મારૂં ફરકેછે જમણું લોચન.	હોરે. ” ૨૯
૪ મોતીના આકૃણી તુટેછે હાર.	હોરે. ”
૪ ડાળી આંખે આંસુની ધાર.	હોરે. ” ૩૦
હઠ મૂકો હસીલા રાય.	હોરે. ”
જમ્મ નામો રામજીને પાય.	હોરે. ” ૩૧

વલણ.

પાયે નમો પરિશ્રવને, ૧ જે વિદ્ય સઘળાં જાયરે;

વચન સુણી સતી નારનાં, શું બોલ્યો રાવણુ રાયરે. ૩૨

૧ તેને માથે ફેરવો હાથ. ૨. આંહાંથા પ્ર. ૧. પાંચમીનો પ્રત્યક્ષ જાતિ વચન વડે પેહેલાં ધણીવાર ને હાલ કાઠવાર) ફરતો તે આથી જ-ણાય છે. ૩ બંને પ્રતમાં નાન્યતર છે. ૪ આ બંને ચરણ બીજી પ્રતમાં નથી. આકૃણીએ એટલે એની મેજે. કાઠિયાવાડી આકૃરકુ શબ્દ આનો સંબંધક જણાય છે. ૫ બંનેમાં જે છે, જેથી તો અર્થ સંભવે છે.

કડવું ૧૨ મું. રાગ દેશાખ. આલ + છંદની (ભુજંગી).

મહારાજ લંકાં તણો એમ ભાખે. નથી મળ્યું થાતું લખ્યા લેખ પાખે;
 તારે મન હું સુંદરી નાથ ઘેલો, કિધો જ્ઞાન વિચાર મેં સર્વ પેલો. ૧
 એ છે રામ પરિચક્ષ આનંદકારી, મુને મારવા મુનસા દેહ ધારી;
 જાણી જોઈને જનની હણી કીધું, ઘેલી નાર મેં મળ્યું માગીને લીધું. ૨
 એને પામવા કોઈ સો ૨જોગ સાધે, ખટ દર્શનો માંહિ ખોળ્યો ન લાધે;
 તપ તીર્થ વૃત જપ જગ દાને, ન આવે રામ વૈરાગ સ્વપ્નામાં ધ્યાને. ૩
 ન પામે એનો પાર દાનવ દેવે, એને પામવા શિવ સ્મશાન સેવે;
 ધર્યું માનવી રૂપ તે મુજ માટે, આવી ઉતર્યા રામ સમુદ્ર ઘાટે. ૪
 ધન તાત મારો ધન માત મારી, મુજ કારણે અવતર્યા શ્રી મોરારી;
 ઘણું ખાધું પીધું ઘણા ભોગ કીધા, જીતી રાવ રાણા કને દંડ લીધા. ૫
 તને નાર મહોદરી વાત પૂછું, મારા ભોગ વિદ્યાસમાં શું છે આપું;
 હવે રાજના મુખથી મન ભાગ્યું, રઘુનાથને હાથ હું મળ્યું માગું. ૬
 મુણી કંથના મુખની જ્ઞાન વાણી, જલણું રીઝ પામી નમી પાય રાણી;
 ધરી કવચ મહારાજ ૫મલા ટોપ ધરિયા, ખાંધી ખડ્ગ ભાથા ખહુ ખાણુ ભરિયા. ૭
 ધરી ધનુષ ભાથા શૂલ ત્રિશૂલ ભરિયાં, છત્રીશ હથિયાર મહારાજે ધરિયાં;
 જગકે કુંડલ સોલ સૂરજ ઇંદુ, ૭પૂજે કુમકુમે નાર લેલાટ બિંદુ. ૮
 થાય ધ્રુવ ને દીપ ત્યાં અચ દાઝે, કપૂરે કરે આરતી ઘંટ વાજે;
 ચરચે ચંદને કેશરી પુષ્પ માળા, ગાયે મંગળ ગીત સૌભાગ્યખાળા. ૯
 સતર સાખ પુત્રી પિતા પાસ આવે, લેઈ ઓવારણાં મોતી કરણે વધાવે;

† એ વખતમાં હિંદુસ્તાનીમાં વપરાતા છંદોનો થોડો પ્રચાર ગુજરાતીમાં થયો હોય એમ સંભવે છે. ૧ મુનસા—મનુષ્યા. માનુષી ૩ જ પ્ર. ૨ અષ્ટ જોગ ૨. ૩ માયાના ૨. ૪. અવ્યય રૂપે નાન્યતરમાં છે. ગદ્યમાં હાલ એમ નથી વપરાતું. ૫ શીર. ૨. ૬ જગે કુંડલ લલકે શું અંગ ઇંદુ ૨. આ પાઠ વધારે સ્પષ્ટ છે એટલે કુંડળ જગકે છે તે જાણે ચંદ્રમા શરીરે ન જગકતા હોય ? ઉપર જે પાઠ છે તેમાં સોગકળાથી પૂર્ણ સુરજને ચંદ્ર એમ અધ્યા-હાર લેવો પડે છે પણ એ પ્રત વધારે શુદ્ધ હોવાથી તેમાંનું ગ્રહણ કર્યું છે. “જગે કુંડલ લોલ શું ચર્કે શિંદુ” (ઈંદુ ?) ૩ જ પ્ર. ૭ લેલાટ બિંદુને વિ-ભક્તિ પ્રયોગ બરાબર બેસતો નથી. સ્ત્રોત્રો કંકુવડે કપાળે બિંદુ—ચાંદલો—(ક-રીતે) પૂજે છે એમ અર્થ થાય. ૮ અગર. ૯ બંને પ્રતમાં કરણે શબ્દ છે તેથી અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. કદાશ કણને ગદલે કરણુ લખાયો હોય અથવા

આશ દેછે વૃદ્ધ માત મહિષા, જીતી રામને રાય આવળે વે'લા. ૧૦
 માર્યા મહિષ અન્ન ધણા ભોગ દીધા, લેછ રૂધીર ચાંદલા કપોળ કીધા;
 મંહોદરી માતને પાય લાગી, રથ ચઢ્યો ઈંદ્ર જીત આશીશ માગી. ૧૧
 અતિક્રાયને જોઈને મન માતા, વિખાણે ભણી ભાત ધન ધન વિધાતા;
 કોણ જલથી આવાં રત્ન ધડિયાં, હું રંકડી માતને પેટ પડિયાં. ૧૨
 શ્રી રામ સામે તે સંગ્રામ લેવો, ન જાણું સમાચાર આવશે કેવો;
 કહે પુત્રને માવડી શીખ છાની, રખે બાપ મારા કરો પાછી પાની. ૧૩
 રઘુનાથ સાથે રૂંડ જીવ કરવું, ધરી દેહ તેને એકજ વાર મરવું,
 પ્રસૂતા તણી શીખ માથે ચઢાવી, અતિક્રાય ખેટો નિજ રથ આવી. ૧૪
 વાયુ વેગી તોખાર તે રથ જોડ્યા, કરે ઊડવા મન આકાશ ધોડા;
 દેખી છાંય પોતા તણી અશ્વ ચમકે, ગળે હેમ સાંકળ ધુધરમાળ ધમકે. ૧૫
 જીવે જાય અતિક્રાય 'માતંગ મા'લે, જ્યમ અબ્ર આકાશમાં ચંદ્ર ચાલે;
 કિધો હોમ નિકુંભના ચર્ણુ સેવી, થયાં પ્રસન્ન પૂજા થકી માત દેવી. ૧૬
 રથ આપિયો એક અખીલ માતે, અગ્નિ કુંડથી નીકળ્યો અશ્વ સાથે;
 હથીઆર આંધી તેણે રથ ચઢિયો, ઇંદ્ર જીત ચાલ્યો દેવી પાય પડિયો. ૧૭
 ઉન્માદ મેઘનાથને મન વ્યાપ્યો, પામ્યો રથ અભંગ અંગાએ આપ્યો,
 નવ નીર બોળે નવ રહિમ ગાળે, ન છેદાય શસ્ત્રે નવ અગ્ની બાળે. ૧૮
 પેસે સપ્ત પાતાળ આકાશ ઊડે, ઇંદ્ર જીત ખેટો એવે રથ રૂડે;
 રાય રાવણે પાટવી પુત્ર નિરખ્યો, દિસે શર સોહામણો સૂર્ય સરખો. ૧૯
 એવો વર્ણુવ્યો ઇંદ્રજીત સ્વરૂપ, વખાણું હવે રાય કુંભકર્ણ ભૂપ;
 જોજન દોહનો રથ લાંબો ને પો'જો, અધકોશ ઉંચો ષઽધકોશ ચોડો. ૨૦
 મુખ આગળે કેશરી સોળ જોડ્યા, તાણે ત્રેલિયાં ત્રણસે ષઽધુત ધોડા;
 ખર જાતના સાતસેં બેહુ પાસ, હાકે જીજવા સારથી હેમ રાશ. ૨૧
 પહકારે વકારે બહુ નાદ ઉડે, રથ ઠેલવા હાથો પંચાશ પૂકે;

મોતીને કરણે બંને શબ્દ ઉલટપાલટ લખાયા હોય. ઓવારણાં કરણે લઈ
 શકાય. કાવ્યદોહનમાં દલપતરામે “ કરી વારણાં જાય મોતી વધાવી ”
 લખ્યુંછે, તે ફેરવીને લખ્યું હશે, કે તેમણે મેળવેલી અસલ પ્રતમાં તેમ હશે
 તે કોણ જાણે. “ લેઈ વારણાં મોતી નાણે વધાવે ” એમ ૩ જ પ્રતમાં છે.
 ૧ જમ હાથી મહાલતો હોય તેમ. ૨ યરૂ. ૩ એક કોશ પ્ર. ૨.
 ૪ દલપતરામે શ્રેષ્ઠ શબ્દ વાપર્યો છે પણ બંને પ્રતમાં ઘુટ છે. સંસ્કૃત ઘુટ
 ધાતુથી થયેલો હોય અથવા તેને બદલે ઘટ શબ્દ સંભવે. ૫ ડચકારે હુકારે
 બીજી પ્ર. ખુખારે હોકારે દલપત.

અહીં વાંસઝા વીંઝણું ^૧લેછ હાથે, શત એક સૂતાર છે રથ સાથે ! ૨૨
 ગદા ત્રણસે પરિધ પંચાશ ધરિયાં, બાથા પાંચસે માંહ બહુ બાણ ભરિયાં;
 વળી ધનુષ ખાંડાંની ગણના ન થાય, છત્રી? જાત આયુધ ભર્યા રથ માંહ. ૨૩
 બહુ અંત પકવાન મદમાંસ સાથે, લાગે રાયને ભૂખ સંત્રામ થાતે;
 ભોલ કવચ પેહેયું ધર્યો ટોપ માથે, ઇંદ્ર ચાપ જેવું ધનુષ સાથું હાથે. ૨૪
 નમ્યો ભૂપને ભાઈ મહાકાળ ભાથી, રથ ઉપરે બેઠો કુંભકર્ણુ હાથી;
 કિધી ગર્જના ક્રોધની મીઠ માંડી, નાહાં વાંદરાં પોળ લંકાની છાંડી. ૨૫
 રકું રૂપ તેતું કવિ શું વખાણે, ચાલ્યો કુંભકર્ણુ ગિરિ શ્રુંગ જાણે!
 લંકા માંહથી મુસ્તકે ટોપ જોઈ, નાહાં વાંદરાં લોચને નીર લોહી. ૨૬
 વિભીષણ પ્રત્યે રઘુનાથ પૂછે, માંહે સેન નાહું તે કારણ શું છે?
 વિભીષણ કહે કુંભકર્ણુજ નામે, એ વીર મારો ચઢ્યો છે સંત્રામે. ૨૭
 એ તો મેં વખાણ્યું કુંભકર્ણુ રૂપ, હવે વર્ણું રાય લંકેશ ભૂપ;
 અલંગ નવ રંગ છે રથ સાર, મન પવન વેગી જોડયા અશ્વ ચાર. ૨૮
 જય મંગળ હંસલો રૂપ ધામ, જય વિજય ઘોડા તણાં ચાર નામ;
 બીજા રથ કોટી સપાખરા હાથી, અશ્વારી કીધી મહાકાળ ભાથી. ૨૯
 શુકન શબ્દ બોલ્યા વાણંત્રે અનૂપ, ચઢ્યો રથ મહારાજ રાવણ ભૂપ;
 જે જે કહ્યો લંકેશ ! બંદીજન બોલે, વાળે ચંગ મૃદંગ ઉપંગ ઢોલે. ૩૦
 બેરી બેર રણતુર શરણાઈ શ્રુંગી, પેટ હેઠસે વાગે છે દુગદુગી;
 વેણા વાંસળી ધુધરી બહુ તુરંગી, કાંસી ઝાંઝરી ઝાલરી શંખ સીંગી. ૩૧
 રૂપંગ પંગ ઉપંગ બોલે રસાળું, નફેરી શરણાઈ ગુંજે ત્રંબાલું;
 વાળે તાલ તાલી ગાયે ગીત સારાં, ગજ-ધંટ ધૂમે નોખત નગારા. ૩૨
 સાથે લક્ષ છત્રીશ વાણત્ર બોલે, ચળે ચંદ્ર સૂર્ય ઇંદ્રાસન ડોલે.
 કુળે ખરણી ડોલે તે પાતાલ સાતે. અશ્વારી કીધી જવ લંક નાથે. ૩૩
 નેજા યરહરે ફરહરે સંગ ભાલા. ^૩કો વૃદ્ધ જોખન લઘુરૂપ બાળા
 ચતુરંગીણી સેના સંત્રામે જાએ, થઈ ભીડ ભારે પોળે નવ માએ. ૩૪
 રૂપે સુંદરી રાક્ષસી ગોખ આવે, ^૪દશ ગ્રીવને પુષ્પ મોતી વધાવે.
 બ્રાત્ર પુત્ર દોહિત્ર ભત્રીજ સાથે, કિધો ઘેર સંત્રામ લંકાને નાથે. ૩૫

૧. દલપતરામે નીજ લખ્યો છે. કદાશ અહીંને લેઈ એમાં પુનરૂક્તિ થાય છે એમ માન્યું હશે, પણ વાંસલા ને વીંઝણાંના સંબંધમાં જૂદાં કૃદંત વાપરી શકાય. ૨ કવિતા કરાને કવિ કીર્તિ બોલે, નફેરી શરણાઈએ ચિત્ત બોલે. દલપતરામ. પિંગલ પંક ગોમુખ બોલે રસાલુ. ૩ જ પ્ર. ૨ કરી કડકટારી કોટી જોદ્ધ ચાલ્યા. દલ. ૪. દશ ગ્રીવને મોતી કરણે વધાવે ૨જ.

આવી ૧કુશળ ભેટ સૌ દેવ આપે, રખે રામ હારે પછે એ સંતાપે.
 વાયુ વાટ વાળે મન બીક ધરતા. ચાલે આગળે મેઘ છંટકાવ કરતા. ૩૬
 આવ્યા સમ્રાટ મુની મોટ મોટા. આશિર્વાદ દેછે છળ શબ્દ ખોટા.
 નાચે અપ્સરા સંગ ગંધર્વ ગાયે, આવી નારદ ત્યાં વેણુ વાયે. ૩૭
 રાક્ષસ આવ્યો રઘુવીર સામે, નાહ વાનરા સાથ સૌ ત્રાસ પામ્યો. ૩૮

સ્વલગ્ન.

ત્રાસ પામ્યા વાનરા, શું કરતા હવા શ્રી રામરે;
 કપી નાયક સહુ તેડિયા, તે સુભટ તણાં કહુ નામરે. ૩૯

કડવું ૧૩ મું. રાગ નટની દેસી.

સુગ્રીવ ૩પ્રસંશા કરે વાનરની, સાંભળીએ શ્રીરામજી;
 કૃપા કરીને કવિ નામકના, લીજે દંડ પ્રણામ, રાધવજી. ૧
 આ કિષ્કિંધાનો અધિપતિછે, વિનત વાનર એવું નામજી;
 ત્રણ કોટી વાનરનો સ્વામી, કરેછે દંડ પ્રણામ, રાધવજી. ૨
 ૪આ અંગદનો માતંગ મહા બેદો તાર કવિ એવું નામજી;
 પંચાશ કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરેછે. ૩
 આ વિંધ્યાચળ પર્વતનો વાસી, ૫મંદ વાનર એવું નામજી;
 નવકોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૪
 આ ગોકર્ણ પર્વતનો વાસી, છે ગવાક્ષ એવું નામજી;
 સાત કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરેછે. ૫
 આ વિશ્વ કર્માનો અવતાર કપિવર, નીલ વાનર એવું નામજી;
 ૬સોળ કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૬

૧ કુશની ભેટ પ્ર.૩ ક્ષેમ કુશળતા પૂછવા મુલાકાતે આવે (ન ચાલે ફરજ પડવાથી આવતા). ૨ આ ઠેકાણે દલપતરામે દોહરો લખ્યો છે. રણયજ્ઞમાંથી એમણે આ લખ્યું છે તેમાં તે અમારી પાસેની પ્રતોમાં ઘણા ફેર પડે છે અને અધોફેર જણાવતાં લેખાણ થાય માટે જણાવ્યો નથી. ૩ સંખ્યા પ્રત ૧.

૪ બીજીને ત્રીજી પ્રતમાંથી કંઈ બંધ બેસતું નથી. ૫ અભેદ પ્રત ૩. મય દાનવ પ્રત ૩. પણ મયદાનવ એ રાવણના સસરાનું નામ છે. તે રામજી તરફ હોય એ સંભવતું નથી, તેમ એમના તરફ હતો એમ રામાયણમાંથી નીકળતું પણ નથી. ૬ સાત કોટી પ્રત ૩.

આ ૧ અગ્નીનો અવતાર કપિવર, નળવાનર એવું નામજી;
 પંચાશ કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૭
 ધનવંતરનો અવતાર કપિવર, સુષેણ એવું નામજી;
 ૨ એક કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૮
 આ અવતાર વરુણ તણો છે, રક્ષભ એવું નામજી;
 એક કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૯
 ૩ આ કુમેરનો અવતાર કપિવર, ગંધમાદન એવું નામજી;
 ત્રણ કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૧૦
 આ જમ તણો અવતાર કપિવર, સતબળ એવું નામજી;
 પંચાશ કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૧૧
 અંજનાયળ પર્વતનો વાસી, કેશરી એવું નામજી;
 ૪ સાત કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૧૨
 ૫ બ્રહ્માનો અવતાર રીંછ પતિ, જાંબુવાન એવું નામજી;
 ૬ ભોતેરે કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૧૩
 શંકરનો અવતાર કપિવર, હનુમંત એવું નામજી;
 ૭ અગિયાર કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૧૪
 ૮ સમુદ્રનો અવતાર કપિવર, દધિ મુખ એવું નામજી;
 બેતાળીશ કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૧૫
 વાયુ તણો અવતાર કપિવર, પશુહ એવું નામજી;
 ૯ દશ કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૧૬
 અવતાર ૧૦ તક્ષક નાગ તણો છે, ૧૧ પ્રયુક એવું નામજી;
 બાવીશ કોટી યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૧૭
 ચંદ્રમાનો અવતાર કપિવર, અંગદ એવું નામજી;

૧ આ અવતાર વરુણ તણો છે, રખભે એવું નામજી પ્રત ૩. આ પ્રતમાં એક કડી ઓછી છે તે કડીઓ અવળ સવળ લખાઈ છે. ૨ વીશ કોટી પ્ર. ૨. ૩ આ કડી પ્રત ૨ માં મોડી આવે છે. ૪ શતકોટી પ્રત. ૨-૩. ૫ બ્રહ્માનો અવતાર કપિવર, રીંછપતિ જાંબુવાન પ્રત. ૧. જાંબુવાન કપિવર કહેવાય નહીં, તેમ પ્રાસપણ તૂટે છે, માટે પ્રત ૨-૩ નું ખરું માલમ પડે છે.

૬ બેતાળીશ કોટી પ્રત ૧. ૭ બેતાળીશ કોટી પ્રત ૩. ૮ આ કડી પ્રત ૩ માં નથી. ૯ વીશકોટી પ્ર. ૨. ૧૦ તરછક પ્ર. ૧. તરીખસત પ્ર. ૨. તિલ્લ પ્ર. ૩. આ પ્રમાણે પ્રતોમાં જોડણી છે! ૧૧ એજ પ્રમાણે પ્રયુક, પ્રથમ, પ્રમોદ એવી જુદી જુદી જોડણી છે.

૧ પાંચ પદ્મ જોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૧૮
 શ્વેતાચળ પર્વતનો વાસી, ગજ કપિ એવું નામજી;
 ત્રણ પદ્મ યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૧૯
 ૨ લંકાપતિ વૈષ્ણવ મણી યોદ્ધા, વિભિષણ એવું નામજી;
 સુભટ ચાર પ્રધાન સંગાયે, કરે છે. ૨૦
 હું ચર્ણુ સેવક શ્રી રામ તમારો, સુગ્રીવ એવું નામજી;
 ૩ અરાધ પદ્મ યોદ્ધા સંગાયે, કરે છે. ૨૧
 હુમાચળ પર્વતનો વાસી, સુનાભ એવું નામજી;
 ૪ સાત લાખ યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૨૨
 ત્રિકુટાચળ પર્વતનો વાસી, ૫ મહાચળ એવું નામજી;
 ચૌદ લાખ યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે.
 ૬ શ્વેલાચળ પર્વતનો વાસી, રિપુ મર્દન એવું નામજી.
 બત્રીશ ૭ સહસ્ર યોદ્ધાનો સ્વામી, કરે છે. ૨૪
 અન્ય સુભટ શત સહસ્ર મળ્યાં છે, કરિ જાણે ધોર સંગ્રામજી;
 ચારે પાસે ૮ અવલોકન કીર્તિ, ૯ લીંજે વિનય પ્રણામ, રાધવજી. ૨૫

વલણ.

પ્રણામ લીધા સૌ યોદ્ધાના, રણ ચઢ્યા રઘુરાયરે;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, સંગ્રામ કેવો થાયરે. ૨૬

કડવું ૧૪ મું. રાગ સારંગની ૧૦ ચોપાઈ.

સુભટ સર્વના લેખ પ્રણામ, લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહે શ્રીરામ;
 જુઓ પરમાર્થ વાનર ઉદ્ધમી, યુદ્ધ કરવા રહ્યા ટમટમી. ૧
 વીરા વિલંબ યુદ્ધને થાય, જઈ ગાંજે તમે સેના માંય;
 ગદ્ધ સીતા ૨ જાંજળજે વાળીએ, આજ ધનુર વિદ્યા સંભાળીએ. ૨
 હું ગાંજું છું બાંધવ તું જ વડે, આજ ગઈ જનકી નિશ્ચે જડે;

૧ પંચાશ કોટી પ્રત ૨. ૨ લંકાનો પતિ વાસીકહીએ વિભિષણ એવું નામજી. પ્રત ૧. ૩ આઠ પદ્મ પ્ર. ૧. ૪ સત્તર લાખ પ્રત ૨. ૫ મહાચળી પ્રત ૧. ૬ સુવેલાચળ પ્ર. ૩. ૭ કોટી પ્ર. ૩. ૮ આવી રહ્યા છે પ્રત ૧. ૯ લીંજે દંડ પ્રણામ પ્ર. ૧. ૧૦ પ્રત ૧ માં રાગ સારંગજ લખ્યું છે. ૧૧ લક્ષ્મણ વાળીએ પ્ર. ૨

લક્ષ્મણ કહે વંદીને પાય, આજ ^૧જીતવો રાવણ રાય. ૩
 એવું કહી મુખે ગડગડ્યો, હનુમાન ઉપર લક્ષ્મણ ચઢ્યો;
 જેના ^૨દર્શને શત્રુ પીડીઆ, મહું ધનુષ ભાથા લીડીઆ. ૪
 વરણ તણાં આન્યાં વાજીત્ર, વળટે વાનર ગાય ચરિત્ર;
^૩પ્રથમ મુખ વાળે રણતુર, જળડે ગાલ કપિવર શૂર. ૫
 દોલ નગારાં નોખત ^૪ખાસી, મદનભેર ત્રંખાળુ ^૫કાંસી;
 શિંગી શરણાદ ભેર નફેરી, તે શબ્દે શત્રુ લીધા ઘેરી. ૬
^૬કીકીઆડા શબ્દ પડે તાળી, ^૭વાંકાં પૂંછ શું મણીધર કાળી. ૭
 અહાં ગિરિ તરવર આયુધ, મળી સેના મંડાયું યુદ્ધ. ૮
 સનમુખ આવી લાગ્યા સૂર, ઉભય દળ થાએ ચક્રચૂર;
 હુકે વાનર મૂકે દોટ, ઘેરી લંકા ખાડ્યો કોટ. ૯
 રાક્ષસ વાનર એકાકાર, ^{૧૦}શકે ફરી થાશે સંસાર !
^{૧૧}દંડ યુદ્ધનું કંઈ વખાણુ. રામચંદ્રનાં છૂટયાં બાણુ. ૧૦
 વીરે વીર થયા લથળથ, પડે અંબાડી ભાગે રથ;
 અશ્વ અજરથ ^{૧૨}ઉંટ અપાર, વિમાન વાહનનો સંધાર. ૧૦
 દ્યવળ પતાકા અંકુશ છત્ર, મુગટ ટોપ પડયાં સર્વત્ર;
 તોમર ત્રીશુળ ^{૧૩}શક્તિ મહાકાળ, ગુર્જ ગદા બુંગળ ભીડમાળ. ૧૧
 કાતી ગુપ્તી પરીધ પટ્ટીશ, પડે હસ્ત ^{૧૪}પદ છેદાય શીશ;
 કર્ણ નામીકા રૂદયા નેત્ર, ^{૧૫}ભયાનક દીસે રણક્ષેત્ર. ૧૨
 મસ્તક વોંણાં વઢે કળંધ, ઉડે રેણુ ઉડ્યો મહાધંધ;
^{૧૬}દારણુ વાત ન જાએ વદી, ભયાનક વહે જ્યોતિત નદી. ૧૩
 વપુધારા વરસે પરસ્વેદની, ચર્ણુ પ્રહારે કાંપે મેદની;
 લોહ દંત દારણુ કરકડે, પછાડે પુંછ કપિ ગડગડે. ૧૪
 હનુમંત વીરની વાગે હાક, ક્ષત્રી અમર શું ચઢ્યા આક !

૧ જીતીએ પ્ર. ૧. જીત્યો જાણો પ્ર. ૩. ૨ જેને જેતાંજ શત્રુ પીડા પામ્યા.
 ૩ પ્રણવે દુંદભી મુખ રણતુર. પ્ર. ૩. ૪ કાશી. ૫ ખાસી પ્રત. ૧.
 ૬ કીકીઆટ પ્ર. ૨. કીકીઆલા પ્ર. ૧. ૭ કોપ્યો છે જાણે મણીધર કાળી.
 પ્ર. ૩. પુછડાંને સાપની ઉપમા છે. ૮ અન્યો અન્ય કરે બહુ માર. પ્ર. ૩.
 ૯ બેહુ દળનું કંઈ વખાણુ. પ્ર. ૧. ૧૦ આ શબ્દ પ્રત ૧ માં નથી.
 ૧૧ સત કોટી જવાળ. પ્ર. ૧. ૧૨ ચર્ણુ પ્ર. ૨.—૩. ૧૩ શું મધ માંસનાં ઉગ્યાં
 ક્ષેત્ર પ્ર. ૩. ૧૪ દિવસ રાત ન જાએ વદી પ્ર. ૧.

બાધ્યા સુગ્રીવને કુંભકર્ણુ, ગજ ગવાક્ષ ને મુક સારણુ. ૧૫
 પ્રહરત સાથે નીલ વાંદર, મયંદ કપિ ને મહોદર;
 બાધ્યા અંગદ ને અતિકાય, દેવાંતક ને વિભિષણુ રાય. ૧૬
 ઇંદ્રજીત ને યોદ્ધો લક્ષ્મણુ, નળ સામો આળ્યો અગ્નિ વર્ણુ;
 કુંભ નિકુંભ કપિ હનુમાન, યુપાક્ષ યોદ્ધો ને જાંબુવાન. ૧૭
 કંપન અતિ કંપન બેહુ બ્રાત, બાધ્યા રક્ષણ કપિને સાથ;
 સુષેણુ વિરપાક્ષ લડ જન, દધિમુખ સામો હુત્રલોચન. ૧૮
 મહાપાર્શ્વ ને ગંધમાદન, વિનત વાંદર ચક્રવદન;
 પનસ કપિ વિદ્યુન્માલી, બાધ્યા ત્યાં શૂર જાંબુ માળી. ૧૯
 શતબળી સામો સર્વદમન, પિંગલાક્ષ સામો સુદર્શન;
 મણ્ડીલદ્ર સામો કેશરી, સરખી જોડે લેછે વરી. ૨૦
 પોષ સુદ સમમી રવિવાર, જુદ મુદૂર્ત કીધું જુગદાધાર;
 સપ્ત દિવસ કિધો સંગ્રામ, ધનુષ ધારી કોપ્યા શ્રી રામ. ૨૧
 રાક્ષસ સેના પરાજય કરી, દુર્ભતિ નાઠા પાછા ફરી !
 વાધ્યા યુદ્ધે કપી રામચંદ્ર, પર્વણીએ જન્મ વાધે સમુદ્ર. ૨૨
 જ્યમ પ્રલે સમે કોપે મહારૂદ્ર, ત્યમ સંગ્રામે કોપ્યા રામચંદ્ર;
 લક્ષ્મણુ અંગદ ને હનુમાન, જુદે દીપે તે ઇંદ્ર સમાન. ૨૩
 રાક્ષસ ઉકાટી માર્યા દળી, રાવણુરાય બોલ્યો પરજળી;
 કો મારા સૈનમાં યોદ્ધો નથી? તવ ઇંદ્રજીત બોલ્યો મહારથી. ૨૪
 જુઓ પ્રાક્રમ પિતા મુજ તાણું, નર વાનરને હેલામાં હણું;
 અરિનો હિતાઈ ઉનમાદ, એમ કહી ચાલ્યો મેઘનાદ. ૨૫
 રથ હાડ્યો અંતરિક્ષ મારગે, ગયો ઉંચો રવિ મંડળ લગે;
 રાક્ષસી માયા કરી અખાર, થયો વાનર સેનામાં અંધકાર. ૨૬
 કીધી બાણુ વૃષ્ટી વિપરીત, કાળરૂપ કોપ્યો ઇંદ્રજીત;
 દુષ્ટ તણું જુદ નવ સહ્યું જય, ધણું પીડ્યા ત્યાંહાં રઘુરાય. ૨૭
 વરસે વૃક્ષ શિલા વરસાત, રાક્ષસ માત્ર થયા રળિયાત;
 નાઠા વાનર પડ્યું ભંગાણુ, મેઘનાદે મુક્યું મોહબાણુ. ૨૮
 મોહ વ્યાકુળ પદ્મ અઢાર, સુતા વાનર ભોમ મોઝાર;

૧ એમ બાધ્યા રાક્ષસ ને હરી. પ્રત ૧. ૨ પોષ સુદી દ્વિતીયા ચુરવાર.
 પ્રત ૨-૩. ૩ યોધ સર્વ પ્રત ૩. ૪ દુષ્ટ સ્મરુનવ જવાય પ્રત ૧. ૫ કૃષ્ણા શ્રી
 રઘુરાય પ્ર. ૧. ૬ મોહ વ્યાકુળ પડ્યા અઢાર પદ્મ, સુતા વાંદર ભોમિ ત્યમ. પ્રત ૧.

- ૧ચોસટ કોટી કપિ મહારથી, તેને મોહ સંભવતો નથી. ૨૬
 ૧નાગપાસ મુકી લડજન, ૨ચોસટ કોટી કર્યા બંધન;
 બાંધ્યા સુગ્રીવ ને જાંબુવાન, બાંધ્યા અંગદ ને હનુમાન. ૩૦
 બાંધ્યા સનબળ ૩ગજ કેસરી, કડાળુડ ન શકે નિસરી;
 બાંધ્યા દધિમુખ ને નગનીલ, ૪સર્પ વિંટાણા કપિને દીલ! ૩૧
 બાંધ્યા વિલીયણ બળધામ, બાંધ્યા સુષેણ લક્ષ્મણ રામ;
 સર્વ સુભટને બંધન કરી, ૫તે રાવણ પાસે આવ્યો ફરી. ૩૨
 નર વાનર બાંધ્યા સાંભળી, ગાજ્યો લંકાપતિ મહાબળી;
 ઈંદ્રજીતનું કરી વિખાણુ, પછે મંત્રી પ્રત્યે મોહ્યો વાણુ. ૩૩
 જાઓ અશોક વનમાં વેગે કરી, જ્યાં માનુષી સીતા સુંદરી;
 બેસાડો વિમાને સાતા નાર, રણુ જોવા લાવો ગગન મોઝાર. ૩૪
 જીએ રામને બાંધ્યા પાશ, ૬સીતા જીત્યાની મુકે આશ;
 રાવણનાં વાયક સાંભળી, બેસાડી વિમાને ૭મૈથલી. ૩૫
 સંગાતે દાસી લક્ષ રાક્ષસી, સીતાને મન ચિંતા વસી;
 પુષ્પક આણું સેના ઉપરે, સીતા સેન અવલોકન કરે, ૩૬
 રાક્ષસી દાસી મંત્રી જન, ૮જનકી પ્રત્યે વહે વચન;
 ૯જીઓ બળ રાવણનું સંગ્રામ, પશુની પેરે બાંધ્યા રામ! ૩૭
 સુગ્રીવ આદે બાંધ્યા વાંદરા, ૧૦મોહ્યો લક્ષ્મણ પીધી મદીરા;
 ૧૧પરાક્રમ રામનું તજ માનુષી, લજ મહારાજા જે દશમુખી. ૩૮
 પડ્યા થોદે દીઠા રણુ ક્ષેત્ર, ૧૨સજળ થયાં સીતાનાં નેત્ર;
 ૧૩એ વિલાપ જનકી કરે, ત્રિજટા ગુપ્ત વાણી ઉચરે. ૩૯
 માતા મૈથલી મૂકો શોક, ૧૪ન હારે રામ મળે ત્રિલોક;

૧ આ બે કડી પ્રત ૧ માં નથી. ૨ બાંધ્યો સુગ્રીવ જાંબુવાન પ્રત ૩-૩ પ્રત ૨-૪ માં ગજ શબ્દ નથી. ૪ સર્પે વીંટાયાં પ્રત ૧-૨. ૫ પછે પ્રત ૧. ૬ સીતા તેની મુકો આશ પ્રત ૩. ૭ મહિરથળી પ્રત ૧-૨. મહિથળી પ્રત ૩. મઈથૂલી પ્રત ૪. મિથિલા ઉપરથી મૈથિલા કે મૈથલી થાય. ૮ સીતા. ૯ જો પ્રત ૧-૪. ૧૦ જેમ દારૂ પીધો હોય તેમ લક્ષ્મણ મોહ પામ્યા. ૧૧ આ કડી કોઈ પ્રતમાં બંધ બેસતી નથી. ફક્ત ચોથી પ્રતમાં “પરાક્રમ રામનું તજ માનુષી” છે. હે માનુષી? રામનું પરાક્રમ છોડી દે. અથવા રામનું મનુષ તરીકેનું પરાક્રમ તું છોડી દે એવો અર્થ થાય. ૧૨ જળ પુર્ણ ઇ. પ્રત ૨-૪. ૧૩ ઘણું. ૧૪ તારો રામ ન મળે ત્રિલોક. પ્રત ૩૭. ત્રણ લોક મળે તોયે રામ હારે નહીં એ અર્થ વધારે સારો છે.

- ૧એકાતીતને નાવે મર્ણુ, અખધ સ્વામી અશરણુશરણુ. ૪૦
- એ અજીત જીયો નવ જાય, કરે માનુષી ૨એષ્ટા રધુરાય;
- ૩સપિ સ્વામાની શીખ સાંભળી, ચિંતા કુંઘ એક થઇ વેગળી. ૪૧
- નિવારવા સીતાનું દુઃખ. રામે હાસ્ય કીધું નિજ મુખ;
- સમાધાન સીતાનું કર્યુ, પુષ્પક વિમાન પાછું કર્યુ. ૪૨
- ગયાં જનકી વાડી માંય, નિર્લે સૂતો રાવણુ ત્યાંય;
- ઈદ્રાદિ દેવને ચિંતા ઘણી, નારદ મોકલ્યા રાત્રવ લણી. ૪૩
- ૪યુક્ત સ્તવન ગાયા ગુણુ ગ્રામ, નારદે જઈ જગાડયા રામ;
- છો પૂર્ણુ બ્રહ્મ વિષ્ણુ સ્વામીન, ત્રિગુણાતીતને શું બંધન? ૪૪
- વાહનનું સ્મરણુ કીધું રધુદેવ, ગરૂડ પક્ષી આવ્યો તતખેવ;
- તે દેખી નાહા છે નાગ, છૂટયા નરવાનર મહાભાગ. ૪૫
- ગયા નારદ કરી પ્રણામ, વાનરે લગાડયું લંકા ગામ;
- રાવણુ પ્રેયો પરજન્ય, સઘ હોલવ્યો હુતાશન. ૪૬
- મોકલ્યા યુદ્ધે શર સમસ્ત, નીલ વાનરે લણ્યો પ્રહસ્ત;
- કોટિક મંત્રી બીજા પડયા, જીત થઇ વાનર ગડગડયા. ૪૭
- બે યોદ્ધા મંત્રી શુકસારણુ, રામે બેઉ પમાડયા મરણુ.
- રાવણુનું દાધ્યું અંતકર્ણુ, તે જોઇ ગયો યુદ્ધે કુંભકર્ણુ. ૪૮
- જેમ રાહુ આભલા માંહે જાય, કુંભકર્ણુ ગયો કપિ માંય;
- ભયાનક ભાસે વિકાળ, ૫શું અઢાર પક્ષનો આવ્યો કાળ? ૪૯
- સો પચાશને કરમાં સાહે, કુંભકર્ણુ મુકે મૂખ માંહે !
- કરડે મરડે ૬મચરડે ભૂર! ૭શત સહસ્ત્ર વાનર કીધા ચૂર. ૫૦
- તાડે પછાડે ઉડાડે ૮ગ્રહી, કરમાં આવ્યો તે છૂટે નહીં!
- ૩એ વાનરા પાડે રીર, કાળજી કાઢી પીએ રૂધીર. ૫૧
- કોને કક્ષા પટમાં ગ્રહો રાખે, કોને સમુદ્રમાં લેઇ નાખે!
- વાટે ડાટે ચણે કરી, બહુ હંસ ૯કપિના લીધા હરી. ૫૨
- માર્થો વાનર મરકટ રીંછ, પડયા ઉગર્થાની ના પડે પ્રીછ;

૧ રામચંદ્રને ઇ. પ્રત ૪. નાવે=ન આવે. ૨ ચરિત્ર પ્રત ૧. ચેન પ્રત ૩.
 ૩ સતી સ્વામાની પ્રત ૩. સતી શરમાની પ્રત ૪. રામા વિભીષણની સ્ત્રી
 થાય તે અહીં હોવાનો સંભવ નથી. ૪ કીધું ભજન અભિરામ પ્રત ૩. ૫ જાણુ
 પ્ર. ૩. ૬ ભચરડે પ્ર. ૧. ૭ સાત પ્ર. ૧-૪. ૮ સહી પ્ર. ૧. ૯ સેનાના પ્ર.
 ૧. જોદ્ધાના પ્ર. ૨ .

વાનરની કાઢે નસ જાળ, ગળે ધાલે આંતરડાંની માળ!	૫૩
ચુસે કંકને ઘુટડા ભરે, ^૧ મુખે રૂધિરના રેસા ઉતરે !	
એમ સેનાનો વાળ્યો ^૨ સંહાર, રામચંદ્રને થયો ઉચ્ચાટ.	૫૪
^૩ દૃષ્ટિ ઓળખી રાધવ તણી, સુગ્રિવ ધાયો રાક્ષસ ભણી;	
કુંભકર્ણુ અકળાવ્યો ધણું, જળ વાધ્યું રાય સુગ્રિવ તણું.	૫૫
માયો સારથી મહા પ્રચંડ, પડ્યું છત્ર ભાગ્યો ^૪ ધ્વજ ડંડ;	
કુંભકર્ણુ કીધો વિણ રથ, જય પામ્યો સુગ્રીવ સમર્થ.	૫૬
વાનરમાં થયો જે જે કાર, કુંભકર્ણુ ^૫ ક્રોધ્યો છે અપાર.	
ધાયો રાક્ષસ પાળો પાયે, સહસ્ર કપિ મૂક્યા મુખ માંયે.	૫૭
પેટમાં વાનર ^૬ ફેરા ફેરે, ઉછળે ફૂટે હોંકારા કરે!	
^૭ જહરાગ્નિની પીડા હોય, ન પામે નિસરવા કોય;	૫૮
કપિનું દુઃખ જાણી જળવાન, પાપીને હાય ચઢ્યો હતુમાન;	
^૮ જોઈ કુંભકર્ણુ જળવંત, મુખ માંહે મુક્યો હતુમંત.	૫૯
થયો સેનામાં હાહાકાર, ^૯ અણો દેખીને પવન કુમાર;	
રાક્ષસ સાથ ગાળને હસ્યો! ભાધ! વાડી વાળો રાયે અસ્યો!!	૬૦
વાલ્મિકી વાણી ઉચરે, હતુમંત વીર શું પ્રાક્રમ કરે;	
કુંભકર્ણુની ફૂપ મુઝાર, પડ્યો આવીને પવન કુમાર.	૬૧
માંહો માંહે વાનર ^{૧૦} અફળાય, નામ ઠામ પૂછે કપિરાય;	
દુર્ગંધ વાસના મોટું પેટ! શેવાળ ભયો શું સાગર ખેટ!!	૬૨
^{૧૧} ઝૂપ જાળ આંતરડાં તણી, વિંટાય વાનરને પાગ ધણી !	
ખીજ કપિને ગળતો જાય, ઉદરમાં લીડ ઘણેરી થાય !	૬૩
ટાળવા કપિવરનું દુઃખ, નખે હતુમાને ફાડી કુખ;	
ઉદર માંહે અજવાળું થયું! નદિની પેરે ઓણિત વહ્યું ?	૬૪
જ્યમ મોટા ધરનું બારી છત્તું ! ત્યમ કુંભકર્ણુની કુખે †ભજ્યું.	

૧ ગળે પ્ર. ૧. ૨ સહિચાટ પ્ર. ૩. આ શબ્દથી પ્રાસ બેસી રહે છે પણ તેનો અર્થ સમજાતો નથી. સંહાર શબ્દ ત્રણે પ્રતમાં છે. ૩ ધસી સેના પ્ર. ૧. ૪ રથ પ્ર. ૪. ૫ ત્યારે પ્ર. ૧. ૫છે પ્ર. ૩. ૬ ફડફડે પ્ર. ૧. ૭ ન પામે નિસરવા કોય, કુંભકર્ણુને ત્યાં પીડા હોય પ્ર. ૧. ૮ આ કડી પ્રત ૨-૪ માં નથી. ૯ અસ્યો દેખી વાયુ કુમાર પ્ર. ૩. ૧૦ અફળાય પ્રત ૧-૨-૪. ૧૧ કુખ પ્ર. ૩ † ભજ ધાતુનો મૂળ અર્થ પામવું = મેળવવું તે પરથી પામ્યો એવો અર્થ અથવા ભજવવું એ કર્મકર્તું મૂળ

તે વાટે વાનર નાસી જાય, તે નથી જાણતો રાક્ષસ રાય !	૫૬
અંતે નિસર્યો વાયુ કુમાર, થયો વાનરમાં જે જે કાર;	
કુંભકર્ણુ ધાયો રણ માંય, ^૧ બુધ કરતાં ઝાલ્યો સુગ્રિવ ત્યાંય.	૬૬
જ્યમ કુંજરને સાહે કેશરી, ત્યમ રાક્ષસ આલ્યો પાછો ફરી;	
સૌ વાનર સેના પૂઠે થઈ, પડે માર પણ મૂકે નહીં.	૬૭
લઘુ લાઘવી વિધા કરી, સુગ્રિવ રાય નાહો નિસરી;	
બેઠો મસ્તક ઉપર દેહ ^૨ હાક, કુંભકર્ણુનું કરડયું નાક !	૬૮
કરે કરી ^૩ ખુંટયા બેહુ કાન, નાહો ^૪ વાનર પતિ બળવાન;	
કરૂંપો કપિયે રાજ કર્યો, તે લજ્જા પામી પાછો ફર્યો.	૬૯
રૂધિર ધાર ભયાનક અતિ, ^૫ જાણે ધાતુ ઝરતો ગિરિપતિ !	
ધણા કપિ મુખ્યા મૂખ માંય, ^૬ કાન નાકને છિદ્રે નાસી જાય.	૭૦
દશ લક્ષ કપિ કીધા નિપાત, પછે સન્મુખ આવ્યા રઘુનાથ;	
ધણું યુદ્ધ કીધું શ્રી હરિ, પદબંધ કરું સંક્ષેપે કરી.	૭૧
કુંભકર્ણુનો જોઈ અહમેવ, ગુપ્ત રામને સ્તવતા દેવ;	
પ્રલય રૂપ કીધું રઘુનાથ, કુંભકર્ણુના છેઘા હાથ.	૭૨
પાટું મારવા ધાયો રામ, ત્યારે રામે છેઘા બેહુ પાય;	
છેઘું મસ્તક મૂકી બાણ, રાક્ષસ માંહે પડયું ભંગાણ.	૭૩
મસ્તક પડતાં કંપી ધરા, લેકા કોટ પડયા કાંગરા !	
કંપન ^૭ અતિ કંપન બળવંત, હનુમાને તેનો આપ્યો અંત.	૭૪
લક્ષ્મણે માર્યો અતિક્રાંત, મહોદર માર્યો મંત્રી રાય.	

વલણ.

મંત્રી મહોદર પડ્યો, થયો રાવણ ^૮ વિદ્યે ચીતરે;	
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કયા, ^૯ પછે યુદ્ધે અહ્યો ઈંદ્રજીતરે.	૭૫

અકર્મક લીધું હોય તો બન્યું-થયું એવો અર્થ થાય. ઘણી ખરા પ્રતોમાં “ભણુ” લખ્યું છે તેનો અર્થ બેસતો નથી. ૧ યુધ કરતાં સાલ્હા પ્ર. ૩ ૨ હાથ પ્ર. ૧-૩. ૩ ચુંટયા પ્ર. ૩. ૪ નરપતિ પ્ર. ૪. ૫ સુગ્રીવ રાયને ધીરતો નથી પ્ર. ૧. પણ ઉપલી કડી ઘણી ખૂબીદાર છે. મોટા પર્વતમાંથી જેમ ધાતુ ઝરતી હોય તેમ પર્વતમાંથી અનેક રસ ઝરેછે. ૬ વાંદર દુઃખ સહુ પામ્યા ત્યાંય પ્રત ૪. ૭ અતુકંપન પ્ર. ૪, અકંપન પ્ર. ૩. ૮ થયું રાવણનું વિદ્યે ચીતરે પ્રત. ૧. વિગ્રહ ઉપરથી વિદ્યે. ૩ હવે પ્રત. ૧

કડવું ૧૫ મું. રાગ રામગ્રી.

અદ્યો યુદ્ધે સુત મેઘનાદજી, ક્યાં ગયો રાઘવ કરતો સાદજી;
સૈન ધટામાં આવ્યો બગવંતજી, રાક્ષસી માયા કરતો અનંતજી.

ઢાળ.

અનંત માયા પ્રગટ કીધી. થયો બહુ અંધકાર;
દગદગાય રાઘવ તણું, કહેતાં ન આવે પાર. ૧
૨લક્ષ્મણ અંગદ સુગ્રીવ સાથે, સર્વ પમાડ્યા હાર;
ધંદ્રજીતે માયા તણી, કીધી સીતા નાર. ૨
કેશે ગ્રહીછે કામની તે, કરે વિવિધ વિલાપ;
સ્વરૂપ જોઈ સીતા તણું, રઘુનાથ ભુલ્યા આપ. ૩
તે માયા સ્ત્રી કહે રામને, જતમે મુકાવો રઘુનાથ;
આ પતિત મુજને મારશે, ઓ ખડ્ગ લીધું હાથ. ૪
દુઃખ દીન પરાધીન વાણી, દીન ભાખી રાય,
નર વાનર વ્યાકુળ થયા, એ સત્ય સીતા હોય. ૫
ધંદ્રજીત કહે રામને, તે હણ્યો કુંભકર્ણ;
તે વેર લેઉં કાકા તણું, સીતા પમાડું મર્ણ. ૭
એવું કહિને ખડ્ગ નાખ્યું, છેદ્યું સ્ત્રીનું શીશ;
હનુમંતને મરણ થઈ, ખોહ પામ્યા શ્રી જુગદીશ. ૮
રાય વિભીષણે ભેદ ભાંજ્યો, સમજાવ્યા શ્રી રામ;
કૃત્રીમ જાણી જનકી; ફરી આરંભ્યો સંગ્રામ. ૯
શત સહસ્ર રાક્ષસ મારિયા, અંબેને પહોત્યો સ્વાદ.
બળ દેખી વાનર તણું, ફરો આવિયો મેઘનાદ. ૧૦
દશ કોટી જ્ઞાનર મારિયા, મોહાસ્ત્ર મૂકી બાણ;

૧ ઘટમાં પ્ર. ૧-૨. ૨ લક્ષ્મણ સુગ્રીવ વિભીષણ, અંગદ પામ્યા હાર.
પ્રત. ૧. ૩ મુખ કરાવે વિલાપ પ્ર. ૨-૩-૪. ૪ મને પ્ર. ૪. ૫ દુર્બળની
પરાધીન વાણી પ્ર. ૪. દુઃખ વડે દીન અથવા દુખી એવો અર્થ. ૬ દુઃખ
દેઉં પ્ર. ૩. ૭ મૃત્યુવત શ્રી જુગદીશ. પ્ર. ૩.

૮ કાળનો પહોત્યો સ્વાદ પ્ર. ૧-૨-૪. એનો અર્થ એસતો નથી. અં-
ખામાતા-શક્તિને રાક્ષસો મરવાથી સ્વાદ મળ્યો એમ અર્થ થાય તોપણ એ
ઠેકાણે કંઈ વધારે અર્થવાચક શબ્દ કવિએ મૂકેલો હશે. ૯ રાઘવ પ્ર. ૩.

સેના સર્વ ^૧મોહવત થઇ, ^૨મોહ્યા પુરૂષ પુરાણ. ૧૧
 સુખેણુ વૈદ્ય વાનરતણા, તેણે મોહ્યા હનુમાન;
 વાયુનેદન લાવ્યો ઔષધી, તેણે ઉડ્યા શ્રી ભગવાન. ૧૨
 ફરી યુદ્ધ માંડ્યું વાનરે, રામ કોપ્યા અંતર માંય;
 એકવાર સંગ્રામ કરતાં, નાહો રાવણુ રાય. ૧૩
 વિસ્તાર તેનો છે ઘણો, સંક્ષેપ કરું પદ્યંધ;
 કહું કયા થોડામાં ઘણી, ^૩જે રચાવ્યો દ્વંદ્વ. ૧૪
^૪જવ રાવણુ ભાગ્યો રણ થકી, ગયો ઇંદ્રજીતની પાસ;
^૫ક્ષીણુ પ્રતાપ જોઈ પિતા તણો, ઇંદ્રજીત ઉડ્યો આકાશ. ૧૫
 સૂર્ય મંડળ ^૬લગે જઈને, માંડ્યો સંગ્રામ;
 ફર વૃદ્ધી કીધી પાપિયે, તેણે પીડ્યા શ્રી રામ. ૧૬
 રીંછ વાંદર મકંડને ત્યાં, ગુપ્ત થાયે ધાત;
 મેઘનાદના મારથી, શત સદસ્ર થયા નિપાત. ૧૭
 હુજીને દેખે નહીં, છે દૂર લક્ષ યોજન;
 હાય ઘસી સુગ્રીવશું, ભોલિયા જગજીવન. ૧૮
 આજ કપિ પાછા ફરે, જાણે જીવતા નિર્ગધામ;
 જુદે જનકી જડવી નથી, કહે મામ મૂકી રામ! ૧૯
 હનુમાન કહે શ્રી રામને, એ શું બોલ્યા અવિનાશ;
 જો લક્ષ્મણુ એસે હું ઉપરે, તો ઉડું હું આકાશ. ૨૦
 શ્રી રામ કહે ધન્ય વીર મારા, ઉઠો લક્ષ્મણુ આપ;
 જઈ જીતો ઇંદ્રજીતને, હનુમંત તણે પ્રતાપ. ૨૧
 ચર્ણુ વંદી શ્રી રામના, આરઠ થયા બળવંત;
 ઇંદ્રજીત ઉપર જઈ રહ્યા, હિંસાં જોજન હનુમંત. ૨૨
 લક્ષ્મણુ કેરા પ્રહારથી, રાક્ષસ થયો ભયભીત;

૧ મોહાસ્ત્ર પ્ર. ૧-૨-૪. ૨ હાલ મોહનો અર્થ ચાલે છે તે ઘણો બદલા-
 એલો છે. ૩ ના સમાય ઘટમાંય પ્ર. ૧-૪ નવમે ગટમે સિદ્ધ પ્ર. ૨. પણ
 આનો અર્થ એસતો નથી. ૧-૪ પ્રત માંહેનું પણ સ્પષ્ટ નથીને પ્રાસ તૂટે છે.
 ૪ આ બંને કડીઓ દરેક પ્રતમાં હેરફેર છે. ૫ સમિપે પ્ર. ૩-૪. ૬ સલા-
 પ્ર. ૧ સલા-પાપાણુ. પ્ર. ૧. ૭ તેને પ્ર. ૪. ૮ ઘસી હાય રથનાથજી પછે,
 બોલ્યા એમ વચન. પ્ર. ૩. ૯ લક્ષ્મણુ ચંદ્ર સમાન. પ્રત ૧ અને ઉપલી
 કડીને છોડે તેમાં બળવંત ને બદલે બળવાન છે.

હાક્યો રથ પૃથ્વી ૧ તજે, નાસી ગયો ઇંદ્રજીત. ૨૩

હનુમાન લક્ષ્મણ ફરી આવ્યા, રીઝ્યા શ્રી રઘુનાથ,

મોહાશ્વ મૂકી ઇંદ્રજીતે, વાંઝી પાડ્યો વાનર સાથ. ૨૪

વલણ.

પાડ્યો વાનર સાથ કપિ, આપધી લાવ્યો ફરી,

સાથ સૌ બેઠો થયો, †સાઘ હનુમાને કરી. ૨૫

કડવું ૧૬ મું. રાગ સોરઠી. ૨

મળી બેઠા કપિ સૌ સાથ રે, મધ્યે બેઠા શ્રી રઘુનાથ રે.

વિભીષણને પુછે રઘુરાયરે, ઇંદ્રજીતનો કવણ ઉપાયરે. ૧

મેઘનાદે આજ્ઞા વાજરે, નથી રહેવી આપણી લાજરે,

સ્ત્રીની આશા મુકો આજરે, સાયર મિથ્યા બાંધી પાજરે. ૨

વંદી સીતાપતિના પાયરે, ત્યાં બોલ્યા વિભીષણ રાયરે;

મેઘનાદ માર્યો કેમ જાયરે, કહું કહણુ છે એક ઉપાયરે. ૩

જે નરે પાળ્યો હશે સન્યાસરે, બાર વર્ષ કર્યો વનવાસરે;

અંન ઉદક તજ્યું ખટમાસરે, તેથી ઇંદ્રજીત થાશે નાશરે. ૪

રહ્યો દ્વાદશ વર્ષ બ્રહ્મચારીરે, બાર વર્ષ નિદ્રા વિસારીરે;

હોય ગુરૂનન આજ્ઞાકારીરે, તેથી ઇંદ્રજીત મરે †મુરારીરે. ૫

શુણ્ણો વિભીષણની ત્યાં વાણીરે, મુસ્તક ધુણી ધસ્યા બેઠ પાણિરે;

બોલ્યા વિદ્રે થઇ રઘુનાથરે, તમો સાંભળો વાનર સાથરે. ૬

હવે કાણુ જીતે એ જોદ્ધરે, રહે કરી જુઓ પરિશોધરે;

થયો સંગ્રામ મિથ્યા વિરોધરે, ત્યારે બોલ્યા લક્ષ્મણ પ્રતિબોધરે. ૭

શુણ્ણો રાઘવ અશરણુ શર્ણુરે, દૃઢ રાખો અંતઃકર્ણુરે;

કહ્યાં તે મેં કિધાં આચર્ણુરે, હું પમાડું પાપીને મર્ણુરે; ૮

૧ તજે-તજ ઉપર. તળીઉં નહીં. આકાશથી નીચે ઉતર્યો. † આ કડ-
વામાં કવિએ ઘણું ટુંકાવી દીધું છે. ૨ સોરઠીની ચોપાઇ પ્ર-૩. ૩ આ શબ્દ હાલ
ધરખુંણીઓ થઇ પડ્યો છે. મેહેનત કરીને વાજ આવ્યો એમ બોલાય છે.
† આ શબ્દ અહુધા કૃષ્ણને લગાડે છે. મુર નામના દૈત્યને તેમણે મારેલો તે
પરથી; પણ કૃષ્ણ રામને વિષ્ણુના અવતાર ગણી એકનાં વિશેષણ બીજાને
લગાડાય. અધ્યાત્મ સમાયણ (યુદ્ધકાંડ ૧૩મા અધ્યાયના ૧૭મા શ્લોક) માં
રામની સ્તુતિ કરતાં મથુરેશ એમ કહેવું છે. તેમજ પંદરમા અધ્યાયના
૬૫મા શ્લોકમાં મુરારે શબ્દ છે.

જે જે કાર કપિએ કીધોરે, હાવે અર્થ આપણો ^૧સીધોરે;
 રામે લક્ષ્મણુ રૂઢયા લીધોરે, મિથનાદ સાગર તે પીધોરે. ૯
 કોણુ સમે તે એ વૃત કીધુરે, કંઈ એ ^૨અંત ખટમાસ ન લીધુરે;
 કમ નિદ્રા સુખ મૂકી દીધુરે, ^૩કમ કાયા કષ્ટ તે કીધુરે. ૧૦
 બ્રહ્મચર્ય વિરા ક્યમ પાળ્યુરે, એવે દુઃખે ^૪આપ પ્રત્નળ્યુરે;
 ઈંદ્રજીત રૂપી સાલા ટાળ્યુરે, આજ સીતા ગયું રતન વાળ્યુરે. ૧૧

વલણ.

સીતા રતન ફરૌ વાળિયું, કાજ આજ અમારાં સર્વો;
 શ્રી રામ પૂછે ફરી ફરી, એ કહિણુ વૃત તમે ^૫ક્યાં કર્યા

કંઠ્યું ૧૭ મું. રાગ ૬ વેરાડી.

નાસા લોચન ટપકે નીર, લક્ષ્મણને પૂછે રઘુવીર;
 હો સહોદર મંત્રી આપ!, વૃત કરી ક્યમ ^૭કષ્ટ્યું આપ. ૧
 તવ કર જોડી લક્ષ્મણુ ઓચર્યા, આપણુ અયોધ્યાથી નીસર્યા;
 ગિત્રકૂટથી આગળ ગયા, મારગમાં તમે તરસ્યા થયા. ૨
 જળ ભરવા ગયો નદી માંચ, મુજને જળની થઇ વૃંચ્ચાય;
 તમે તરસ્યા શ્રી ભગવાન, મેં પાપીએ કીધું જળપાન.
 ષછે પાત્ર મેં જળનું ભર્યું, તે સમે મુને સત્ય સાંભર્યું;
 તૃપિત સીતા વ્યાકુળ હારિ, મેં જળ પીધું બ્રાંતિયે કરી. ૪
 જોષ્ટ બ્રાત વિના જળપાન, કનિષ્ઠ તે મળ મુત્ર સમાન;
 ખટમાસ ^૬પર્યંત રઘુવીર, તે દા'ડેથી મેં તણ્યું નીર. ૫
 માસેક પૂઠે જુગદાધાર, ફળ લેવા ગયો એકવાર;
 તમને સમર્પ્યા વિના રઘુરાય, મેં બદરી ફળ મૂક્યું મુખ માંચ. ૬
 વળતી મુજને ^૮સ્મરણુ થઇ, મુસ્તક ધુણી દંત જીલ્વા ઘડી;
 જોષ્ટ બ્રાત વિના કરે ભોજન, કનિષ્ઠને તે ^૯અખાદ્ય અંત. ૭

૧ સિદ્ધ થયો, સાધ્યો. † ઈંદ્રજીત રૂપી સાગર તે પીધો એટલે હ-
 વે તું તેને મારી નાખીશ. ૨ ઉદક પ્ર. ૧. ૩ ખટમાસ ઉદક ન પીધુરે પ્ર. ૩.
 ૪ નામ અર્થે. પોતાનું શરીર. અંગ શબ્દ પ્રત ૪ માં છે. ૫ ક્યમ પ્ર. ૪.
 ૬ વેરાડી ઓપાઇ પ્ર. ૧-૨. ૭ રાખ્યું પ્ર. ૧. અહીંપણુ આપ. નામાર્થે શરીર
 વાચક કષ્ટ્યુંનું કર્મ છે. ૮ ચિંતાય પ્ર. ૧. ૯ પરંતુ પ્ર. ૧-૪ અપબ્રહ્મ છે.
 ૧૦ હાલ એ શબ્દ નારીજાતિમાં વપરાતો નથી. ૧૧ ખાવા લાયક નહીં.

તેનું પ્રાયશ્ચિત સમજી કર્યું, ખટમાસ ભોજન પરહર્યું;
 નિદ્રા તબ્યાનો કહું વિસ્તાર, આપણુ વનમાં સુતા એકવાર. ૮
 દક્ષિણમાં હું, મધ્યે અવિનાશ, સીતા સૂતાં ડાબી પાસ,
 ગઈ અધરાત્ર નિદ્રામાં ભયો, મારો હાથ તમ ઉપર પડ્યો. ૯
 અજ્ઞન બાહુ લાંબો અત્યંત, જઈ પહોતો સીતા પર્યંત;
 તમે જગતા હતા સીતાનાથ, મારો હળવે ઉચળો મુક્યો હાથ. ૧૦
 ભુજ લેતાં હું જગૃત થયો, મેં વિવેક તમારો લલો;
 થયો તમારા મનમાં વિચાર, રજો જગતી સીતા નાર. ૧૧
 (કાંજે) સ્ત્રીનું મન હોય ચંચળ ધણું, (તેણે) કપટ ^૧વરશે લક્ષ્મણ તણું;
 જો જનકી જાણશે સંદેહ, તો લક્ષ્મણ તજશે નિશ્ચયે દેહ. ૧૨
 એવો વિવેક રૂઢેમાં ગ્રહી, ^૨પ્રભુ મુજને જણાવ્યું નહીં;
 પછે મેં મનમાં કીધો વિચાર, એ ^૩સંસર્ગ પાતિક થયું અપાર. ૧૩
 સુમિત્રા સરખી સીતા માત, નિદ્રાવશ પડ્યો ^૪ઉપર હાથ;
 મેં તેનું ^૫પ્રાયશ્ચિત કીધું સહી, બાર વર્ષ નિદ્રા કંઈ નહીં. ૧૪

વલણ.

નિદ્રા તજી તે કારણે, બ્રહ્મચર્ય તો સે'જે થયું'રે;
 એ વૃત કીધાનું કારણ, જેમ છે તેમ તમને કહું'રે. ૧૫

કડવું ૧૮ મું. રાગ 'મેવાડો.

લક્ષ્મણની વાણી સાંભળી, વાનર સૌ ગાળ્યા હુકલી;
 (ભાષ) મેઘનાદ હવે નિશ્ચય મરે, લક્ષ્મણની સૌ પ્રસંશા કરે. ૧
 કટ સાંભળી બાંધવ તણું, રામચંદ્ર દુઃખ પામ્યા ધણું;
 મુજ નિમિત પીડા ધણી સહો, રાય રઘુપતિ એવું કહી. ૨
 પછે વિલીપણને પૂછે રાય, જોતાં ઉત્તમ મળ્યો ઉપાય;
 મેં તમને સોંપ્યો લક્ષ્મણ બ્રાત, ઈંદ્રજીતને કરો નિપાત. ૩
 રાય વિલીપણ કરે વિનતિ, સાંભળો સ્વામી લક્ષ્મણ ^૪જતિ;
 મુજ સાથે આવો મહારથો, મેઘનાદ મરશે સર્વથી. ૪
 ઉઠ્યા લક્ષ્મણ માગી વિદાય, ચાલ્યા નમો રઘુપતિને પાય;

૧ વરસવું-યવું. વસશે શબ્દ કદાચ કવિનો હશે. ૨ પ્રભુ મુને પણ જ-
 ગાડ્યો નહીં પ્ર. ૩. ૩ નિદ્રા પરહરી ન કીધી અંગિકાર પ્ર. ૩. ૪ ઉર ઉપર
 પ્રત. ૩. ૫ પ્રાયશ્ચિત. ૬ રાગ વેરાડી પ્ર. ૪. ૭ યતિ પ્ર. ૩.

- પંચવીશ કોટી કપિવર સાથ. વિદાય કીધા શ્રી રઘુનાથ. ૫
- હનુમાન ઉપર બેઠા લક્ષ્મણ, ચાલ્યા રાઘવના વંદી ચર્ણુ;
ગયાં વાડીમાં પાછલી રાતે, તે જઈ પહોંચ્યા વા'ણુંવાતે. ૬
- બેઠો છે ઇંદ્રજીત બળવાન, રક્ત વસ્ત્ર કરી પરિધાન;
વિભીષણ કહે લક્ષ્મણ રાય, ઇંદ્રજીત છે વાડી માંય. ૭
- એક ગુફા છે આણે સ્થાન, તેમાં બેસી ઇંદ્રજીત ધરે ધ્યાન;
નિકુંભના નામે ઈશ્વરી, ૧ તે ઇષ્ટ દેવી મેઘનાદે કરી. ૮
- અબ્જ મહિપ મેઘ મધપાન, ખગ મૃગ બક બળીદાન;
ચાડે સરસવ રાઈ મશ્કર, હોમેછે કુંડ માંહે અસૂર. ૯
- જો પૂર્ણ ધ્યાન વૃત્ત એ કરશે, તો કુંડ માંહેથી રથ નિસરશે;
જો તે રથ ઉપર ચઢશે જઈ, મેઘનાદ પછે મરશે નહીં. ૧૦
- માટે ધ્યાન ભંગ કરો જ્યમ ત્યમ, પછે વાનરે માંડ્યો ઉદયમ,
ધસી ગુફામાં પેઠા બળવંત, નળનીલ અંગદ હનુમંત. ૧૧
- ઇંદ્રજીત બેઠો ધરી ધ્યાન. ૨ દૃઢ આસન મન મેર સમાન;
રાવણ નાંદન દમ્યો અપાર, વાનર કરે નખપદના પ્રહાર. ૧૨
- ચઢે સ્કંધે ઢોળે શીશ. કાનમાં કપિ પાડે ચીસ;
મસ્તક ઉપર બેસે ચઢી, દારણ દુઃખ દીધું બે ધડી. ૧૩
- ૩ વણસાડ્યા પૂજના ઉપહાર, હુતદ્રવનો ત્યાં કીધો આ'ર;
૪ છોજ અગ્નિ કુંડમાં કરી, ધૂળ નાંખી માંહે પેસો ભરી! ૧૪
- જુએ આંખ ઉઘાડે હાથે ગ્રહી, કો ગુદ દેખાડે અવળા રહો !
ઓલવી હુતાશનની જવાળ. જઈ ત્રોડી સ્મરણની માળ. ૧૫
- લક્ષ ગાળ દીધી ગ્રહી કાન, મેઘનાદ ન મૂકે ધ્યાન;
કરડે તાણે નાસી જાય, મૂખ ઉપર મૂકે કપિ પાય. ૧૬
- કુંડ માંહે કીધી ૧ લઘનીત ! તવ ક્રોધ કરી ઉઠ્યો ઇંદ્રજીત;
ગુફાથી કપિ નાસી નિકળે, ઇંદ્રજીત તવ ધાયો પુઠળે. ૧૭
- જેવે આ'ર નિસર્યો રાજકુમાર, જઈ વાનરે ખુર્યુ ગુફાનું દાર;
ગુફા વિભીષણે રોકી જઈ, ઇંદ્રજીતે પેસાયું નહીં. ૧૮
- જોઈ કાકા તાંણું કપટ, જઈ રથપર બેઠો સુભટ;

૧ તે મેઘનાદે વશ કરી પ્ર.૪. ૨ આસન ન ડગે એવું, ને મન મેર પર્વતના જેવું અચળ. દૃઢ આસન માંડયું અસમાન પ્ર.૧. ૩ નૈવેદ્ય પૂજના ઉપહાર પ્ર.૩. ૪ અભડાવ્યો, ૫ પિસાળ.

હનુમાન ઉપર લક્ષ્મણ ચઢ્યા, ઉભય વીર સનમુખ ગડગડ્યા. ૧૯
 ઘોર યુદ્ધ માંડ્યું તે સમે, પદ પ્રહારે ધરા ધમધમે;
 અનંત રાક્ષસી સેના હણી, રહ્યા વાનર આખી અણી. ૨૦
 વરસે ગિરિ તરૂં વરસાત, વાનર વીર વઢે ઉત્પાત;
 કોપ્યો ઇંદ્રજીત બળવાન, કિધા ^૧મુઠ્ઠી નળ જાંખવાન. ૨૧
 પડ્યો વિભીષણ અંગદ યુદ્ધ પતિ. મુઠ્ઠી ખાધી લક્ષ્મણ જતિ;
 અનંત કપિ પડ્યા બળવંત, તે સમે રણ રાખ્યું હતુમંત. ૨૨
 એક વૃક્ષનો કિધો પ્રહાર, મુઠ્ઠી પામ્યો રાવણ કુમાર;
 ઇંદ્રજીત પછે ઉડ્યો ફરી, લક્ષ્મણે યુદ્ધ માંડ્યું બળ કરી. ૨૩
 મેઘનાદે મુઠ્ઠ્યો હુતાશન, લક્ષ્મણે પ્રેયો ^૨પરબન્ય;
 વાયુ પ્રેયો રાક્ષસ નૃપ, લક્ષ્મણે મુઠ્ઠ્યા બહુ સર્પ. ૨૪
 મેઘનાદે પ્રગટ્યા કોટી ગરડ, લક્ષ્મણે શિલા ચલાવી પ્રોટ;
 વજ્રાસ્ત્ર બાણ મુઠ્ઠ્યું રાક્ષસે, ગિરિ કાપી નાખ્યા ચાર દોશ. ૨૫
 બ્રહ્માસ્ત્ર બાણ મુઠ્ઠ્યું લક્ષ્મણે, રૂદ્રાસ્ત્ર મુઠ્ઠ્યું સુત રાવણે;
 વિષ્ણુવાસ્ત્ર મુઠ્ઠ્યું લક્ષ્મણ વીર, મર્યાદા છોડી સાચર નીર. ૨૬
 કાંખ્યા દેવ ડોહ્યા દિગપાળ, બળભળીયાં સાતે પાતાળ;
 પૃથ્વી તળ થયું કંપાયમાન, ચળ્યા ^૩ચંદ્ર નક્ષત્ર ભાણ! ૨૭
 દશરથો ચોદ્યા રાવણ ભણી, મૂકે બાણ મંત્ર ભણી ભણી;
 બાણ એક મુઠ્ઠ્યું બળ ભરી, લક્ષ્મણે લધુ લાઘવી કરી. ૨૮
 સારથીનું મસ્તક છેદીયું, ^૪ધ્વજ છત્ર છેદી પાડીયું;
 કવચ કાપીને હણ્યા તોખાર, નખ શિખ કિધા સરના પ્રહાર. ૨૯
 પુષ્પ વૃષ્ટી લક્ષ્મણપર થાય, અમર ગુણ હરિના ગાય;
 ધન્ય ધન્ય લક્ષ્મણ ^૫ધીર મન. સ્તુતિ કરે દેવ રાજન. ૩૦
 કાકુસ્થ કુળ દીપ તું ચંદ્ર, પર્વણીએ વાધે જન્મ સમુદ્ર.
 ઇંદ્રજીત અકળાયો ધણું, કો પાસે ન દીડું પોતા તણું. ૩૧

૧ મુઠ્ઠીગત, મુઠ્ઠીત. વિશેષણના અર્થમાં. ૨ એકએકથી ચઢતાં-છે-
 દન કરે એવાં બાણ ચાલ્યાં. ઇંદ્રજીતના અગ્નિને નરમ પાડવા લક્ષ્મણે વર-
 સાદ પ્રેયો. વરસાદને દૂર કરવા ઇંદ્રજીતે વાયુ ઉસ્કેયો છલ્યાદિ. આ સૌ
 કેવળ કલ્પિત છે એમ સુધરેલા પૈત્રી ધણા માને છે. કેટલાક કહે છે કે અ-
 ય્યાસ્ત્ર વગેરે હથિયાર પૂર્વે ચાલતાં હતાં. ૩ ઇંદ્ર શબ્દ ચંદ્રની પછી પ્રત
 ૨-૩-૪માં વધારે છે. ૪ ધ્વજ દંડ ત્રોડી પાડીયું. પ્ર. ૧. ૫ ધીમાન પ્ર. ૨-૩-૪.

પાડ્યો મુગટ છેલ્યાં હથિયાર, કાળરૂપ સર કાઢ્યું બા'ર;
 ઇંદ્રજીતનો કંઠ નિરખી, મુઠ્યું બાણ ધનુષ્ય આકર્ષી. ૩૨
 છુટાં બાણ મૂકે મહાબળી, ધાર બાણે ચમકે વિજયી,
 બાણે મેરે શિખર ત્રુટી પડશે, કે પૃથ્વી અક્ષાંડે અડશે ! ૩૩
 કુંડળ લોલ કપોળ વિશાળ, મુખ સોળ કળા શશિ ભાળ;
 ઇંદ્રજીતનું છેદ્યું શીશ, જઈ પડ્યું બ્યાં લંકાનો ધીશ. ૩૪
 મસ્તક પડ્યું જવ ખોળા માંચ, મુઠ્ઠા પામ્યો રાવણ ત્યાંચ;
 વિલપે સુલોચના સુંદરી, આકંઠ કરે ત્યાં મંદોદરી. ૩૫
 હાહાકાર કરે લોક સમસ્ત, ભાઈ લંકા દીનકર પામ્યો અસ્ત;
 ફરી સેના ગઈ બ્યાં રાઘવ રાય, લક્ષ્મણ નમ્યા જઈ રામને પાય. ૩૬
 પછે પ્રીતે દિધાં આલિંધન, વખાણે બંધવ કપિ રાજન;
 રામચંદ્ર પૂછે ફરી ફરી, ઇંદ્રજીત 'ધી આવ્યો કેમ તરી. ૩૭
 આજ પ્રાપ્તિ સીતાની થઈ, મેઘનાદ મયો ચિંતા ગઈ;
 જોજેકાર કપિ દળમાં થયો, એક પાપી રાવણ હણવો રહ્યો. ૩૮

વલણ.

રહ્યો રાવણ મારવો, કપિ રામના ગુણ ગાયરે,
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, હવે લંકામાં શું થાયરે.

કડવું ૧૮મું. રાગ વેરાડી.

વાલ્મિક કહે સાંભળો રૂપિરાય, શું નિપન્યું પછે લંકાં માંચ;
 હાહાકાર નગરીમાં થયો, તોલ જશ રાવણનો ગયો. ૧
 આવી મંદોદરી નાથ કને, કાં કંથ વાંઝણી કીધી મને;
 ઇંદ્રજીત અક્ષય અતિકાય, ત્રણે પુત્ર મરાવ્યા રાય. ૨
 ઉગડ લંકા દિસે સમશાન, ધર ઘાલ્યું દુભ્યા ભગવાન;
 એવું કહી તે પડી સુંદરી, સુતના ગુણ ગાય ફરી ફરી. ૩
 મારા જીગ બાણીતા સુત જોઈ, હું દુખણી માતને દો પ્રતિબોધ. ૪
 ઇંદ્રરાયનું બંધન કરી, મારા મેઘનાદ! આવ્યો ફરી;
 આવો અતિકાય લાડ ઘેલા, આવો અક્ષય કુંવર અલબેલા. ૬
 પય પાન દેઈ મેં ઉછેરી, ગુણવંતા કાળે કેમ ઘેરી;
 મારી વહુવર ત્રણે લુટાણી, કુમુદની પેરે કરમાણી. ૭

તે નિર્ભય ક્રોધી નવ ખીતા, મારા ત્રણે કુંવર જાણીતા;
 રાવણને કહે મંદોદરી, ફળ લીધું પર નારી હરી ? ૮
 મેં વાર્યા તમને વારોવાર, બુદ્ધ બ્રહ્મ થયા ભરથાર;
 ન સીતા સાથ માંડ્યું ધરસુત્ર, ખોયા ભાઈ જમાઈ ને પુત્ર. ૯
 હજી છત્ર ધરતાં નથી લાજતા, કોટ કાંગરે કપિ ગાજતા;
 તવ ઉઠ્યો રાવણ ક્રોધ કરી, સાંગ ^૧વાસવી કરમાં ધરી. ૧૦
 જે પર નાખે તેના હંસ હરે, તે શક્તિ ક્રોધી પાછી ન ફરે;
 ધનનાદે દશાનન ગડગડે, જઈ વાનર દળમાં તુટી પડે. ૧૧
 છે પુત્રનું વેર લેવાંની હામ, દશગ્રીવે માંડ્યો સંગ્રામ;
 શતબળ મહાબળના ધામ, સુગ્રીવ વિલીપણ લક્ષ્મણ રામ. ૧૨
 અંગદ હતુમાન મુખે ગડગડયા, જઈ રાવણ ઉપર તુટી પડયા;
 દારણ બુદ્ધ થયું તે સમે, સળકે શેષ ધરા કમકમે. ૧૩
 શિલા શિખર પડે બહુ વૃક્ષ, છૂટે બાણત્યહાં લક્ષ્મણ;
 રહે રેણુ કરે નાદ અનેક, શું અવની ઝગ્યાલ યાશે એક! ૧૪
 શ્રાણીત સરિતા દારણ વહી, મસુદ્ર થયો શ્રાણીતમય સહી;
 પ્રલય અનળ જેવો જળજલ, રાવણ રૂપ થયું તદ તુલ્ય. ૧૫
 છેદે વેધે બેદે વપુ, પ્રબળ વાનર દળનો રિપુ;
 ઈંદ્રજીતનું દુઃખ મન ધરી, રાય ધણું પીડે સેના વાનરી. ૧૬
 સુગ્રીવ વિલીપણ નાહા જાય, મુઠ્ઠા પામ્યા શ્રી રઘુરાય;
 નળનીલ જાંબુવાન હતુમાન, પડયા ભૂતલે મૃત્યુ સમાન. ૧૭
 દધિમુખ મયંદ ગવાક્ષ સુષેણ, સર પ્રહારે ઉડયા જેમ રેણુ;
 પણછ કેશરો સતબળ તાર, તે પડયા ^૨ધાયલ કરે પોકાર. ૧૮
 રીંછ મર્કટ ^૩દેહવટ વાનરા, રૂધિર માંસ યુક્ત થઈ ધરા;
 સકળ સાથ અનાથવત્ થયો, તવ લક્ષ્મણગોદો સન્મુખ રહ્યો. ૧૯
 ક્રોધાયમાન ચિતમાં ચટપટી, સર જાળમાં રાય દીધો લટપટી;
 કિધો રાવણ વ્યાકુળ મહારથી, છેલું છત્ર માર્યો સારથી. ૨૦
 કાપ્યું કવચ છેલો ધ્વજ ડંડ, રથ ઘોડા કીધા શતખંડ;
 પુણ્ય વૃષ્ટી અમર ગણકરે, ધન્ય સૌમિત્રી! સર્વ હૈયરે. ૨૧
 સાંગ વાસવી કરમાં ગ્રહી, ધસ્યો રાવણ પાળો થઈ;

૧ વાસુકી પ્ર. ૪. વીરા લઈ પ્રત ૨. ૨ ઉડે રેણું ધંધ યાય અનેક
 પ્ર. ૧. ઉડે રેણું પર નાદ અનેક પ્ર. ૨. ઉડે રેણું કરે તુપર નાદ અનેક
 પ્ર. ૩. ૩ અંખર પ્ર. ૩-૪. ૪ ધરા. પ્ર. ૧. ૫ દોહોવટ.

મારું કપિદળ પગે દળી, જ્યમ કુંજર મરદે કદળી ! ૨૨
 સધળું દળ કંપાવ્યું પગ વડે, સાત પાતાળે પરછંદા પડે;
 થયો રૂઢ કોપ તામસ બયો, ૧શ્યામ વર્ણ આધો સંચયો. ૨૩
 મુકી સાંગ લક્ષ્મણ ઉપરે, ૨ધુધવાટા ૩જતી તે કરે;
 ઘમકે ઘંટા ધુધરમાળ, જેને ૪અગ્રે વસી રહ્યા કાળ. ૨૪
 ત્રાણ ત્રાણ જેણે વાણી વદે, તે જઈ બેઠી લક્ષ્મણને રહે;
 જમ ૫બીલમાં પેસે સાપણી, તમ કાળજમાં પેઠી પાપણી. ૨૫
 લક્ષ્મણ ૬જેઘ્ઘાનો કરી નાશ, ગદ્ય સાંગ તે વાસુકી પાસ;
 સૌમિત્રી જવ ધરણે ઢળ્યો, રાવણ પાપી પાછો વળ્યો. ૨૬
 તે પેઠો પુરમાં દેધ નિશાણ, થયું વાનરને લક્ષ્મણનું જાણ;
 આવ્યા રીંછ મરકટ ટોળે થઇ, પણ લક્ષ્મણ ઉત્તર આપે નહીં. ૨૭
 સીતળ પદ નાસિકા કર્ણ, પડ્યો જોદ્ધ પામીને મર્ણ;
 શું થયું એમ કહે રઘુનાથ, દીઠો પ્રાણ વોણો લક્ષ્મણ જાત. ૨૮
 હાહાકાર કરે વાનરા, પડ્યા રામ મુર્છા ખાઈ ધરા;
 વિભીષણ ને સુગ્રીવ રાજન, ૭કરે રામને આશ્વાસન. ૨૯
 વિલપે રાઘવ બેઠા થઇ, લક્ષ્મણ મસ્તક ખોળે લઇ;
 ૮બોલો સંત શિરોમણ સાધ, ક્ષમા કરો મારો અપરાધ. ૩૦
 કરો વિચાર સગપણ સ્નેહ, હું દુખિયાને નવ દીજે છેહ !
 હું તારે આશ્રે વન નિસર્યો, તો પરિત્યાગ મારો કાં કયો ? ૩૧
 મારા કર્મના શા કહુ ભોગ, ગયું રાજને મે ક્ષીધો જોગ !
 મુજ માટે થયું પિતાનું મર્ણ, વળી સિતાજીનું થયું હરણ. ૩૨
 વળી તું મુજને મૂકી ગયો, હું ધોઝારો દુઃખ જોવા રહ્યો !
 હોય કાષ્ટપે કઠિણ પાપાણ, ૯પાપાણપે કઠિણ લોહ નિર્ધાણ. ૩૩

૧ શ્યામ વર્ણ કોપે આવરો પ્ર. ૧. ૨ ધુધવાટ પ્ર. ૪. ૩ જતી, જ-
 તી વખતે. ૪ અગ્રે પ્ર. ૩. ૫ બીલ-દર. પ્રત ૧માં એને ઠેકાણે દર શબ્દ-
 જ વાપર્યો છે. બીલ મરેઠી ને હીંદી શબ્દ છે, તે ન સમજાયાથી ઉતાર-
 નારે ફેરવ્યો સંભવે છે. ૬ પ્રત ૧ - ૩માં જોદ્ધાને છે. ૭ વિલપે રાઘવ
 બેઠા મન. પ્ર. ૧. ૮ લક્ષ્મણને કહે છે. ૯ માત્રા ધણી વધી જાય છે.
 પ્રત ૪માં “ પાપાણ પે હોય કઠિણ લોહાણ ” છે તે વધારે બંધ એસે
 છે, પરંતુ તે પણ પૂરું શુદ્ધ નથી અને લોહાણ શબ્દ લોહને માટે લેવો
 પડે છે. આજ ઉપમા દશમસ્કંધમાં કવિયે વાપરી છે.

લોહપે કદાચ વજૂ લોક વદે, પણ વજૂપે કદાચ મુજ રહે !
 જે આવે દુઃખે કાટતું નથી, એવું કહીને રૂએ રઘુપતિ. ૩૪
 “એ શરીર નિર્ગુણ જાણવું સહી, કીધો ગુણ કાંઈ જાણે નહીં !
 પણ એક ગુણ મોટો પ્રભુ કહે, જેને દુઃખ પડે તે સહે ! ૩૫
 મુને આગળથી જાતો જળ, મુને સમર્પીને લેતો કળ;
 મુને આગળ કરી પુઠે આવતો, કમંડળ લઈ આગળ ચાલતો. ૩૬
 તો આજ કેમ અધર્મી થયો, મુજ પેહેલો ક્યમ સ્વર્ગે ગયો !
 દશ મૈથિલી નથી સુકાવી, તો તુને નિદ્રા કેમ આવી ! ૩૭
 ઉઠો ઉઘમી કરો સંગ્રામ, એમ કહી કહી રૂએ રામ;
 ભરથ શત્રુધન અન્નેધ્યા રહ્યા, પિતાજી તો સ્વર્ગે ગયા. ૩૮
 જનક સુતા તો પરવશ પડી, અરે દૈવ આવી કોણ ધડી !
 અહો દશરથ અન્નેધ્યા પતિ, લક્ષ્મણ ને ભેટજો ભારી વતી ! ૩૯
 તમે પુછજો છાનું કાન માંહે, તરછોડયા કાં રામને વન માંહે !
 એવા વિલાપ રાઘવના સાંભળી, કપિની સેના રૈઈ સઘળી. ૪૦
 રૂએ દેવ ગાંધર્વ ને જક્ષ. રૂએ પર્વત વનનાં વૃક્ષ !
 રૂએ સમુદ્ર નદી જલ ગંત, પશુ પક્ષિ રૂએ રચનંત ! ૪૧
 છે વૈદ જ્ઞાનરત્નો અવતાર, સુષેણ બોલ્યા કરી નમસ્કાર;
 સુણો વિનતિ શ્રી રઘુનાથ, કહુ લક્ષ્મણ જીઆની વાત. ૪૨
 દ્રોણાસુળ પૂઠે ગંધમાદન, તે પર્વત ઉપર દ્રુમ વેલિ વન;
 છે ઋસલવસલા એવું નામ, તે ઝીપધી જે આવે રામ. ૪૩
 પણ જાવું આંધી લખ જેજન, પ્રભાત પેહેલી આવે સ્વામીન;
 મૃતસજીવની લાવે કોય, સુણી રામ જેહ્યા ભણી જોય. ૪૪

૧ એ ત્રણ પ્રતમાં એની ઉપર એક શ્લોક આપ્યો છે તે આ.

શ્લોક—નિર્ગુણસ્ય શરીરે મે । એક એવ સમુદ્રવઃ ॥

યાં યાં પતતિ સૌ મિત્રે । તાં તાં સહતિ માનવઃ ॥

અર્થ—મારા નિર્ગુણ શરીરમાં એક મનુષ્ય જાતીજ એવી છે કે તેજે જે
 દશામાં પડે તે તે સહન કરેછે. આ શ્લોક જુદી જુદી પ્રતમાં જુદી જુદી
 રીતે લખાયો છે. રામાયણમાંથી લીધેલો સંલવે છે. કવિએ ભાવાર્થ કવિ-
 તામાં ખુબીથી લીધેલો છે. એ ઉપરથી એનું સંસ્કૃત જ્ઞાન અને કાવ્ય
 શક્તિ જણાઈ આવે છે. ૨ ભગવંત પ્રત ૧. ૩ ધનવંતરી. પ્રત ૧.
 ૪ સદય વિસદયા પ્ર. ૩.

૧ ઉત્તર અપાય ન કોની વતી, જોડ્યા હનુમાન કરી વિનતિ;
 હું જાણ હામ કઈ રઘુરાય, લાવું ઔપધી પ્રાતઃકાળ) ન થાય. ૪૫
 છે લક્ષ્મીજન (એક) કોસ સમાન. કહો મનવેગી ચાલ્યો હનુમાન;
 ૨ શ્રી વાલ્મીકીજી એણીપેરે ભણે, ત્યાં છળ કીધો રાય રાવણ. ૪૬
 રાક્ષસ કાળનીમી એવું નામ, રાવણે તેને સોંપ્યું હામ;
 કપિને રાખો મારગ માંહે, ૩ ન જવે લક્ષ્મણ જ્ઞે વાંછું વાયે. ૪૭
 ત્રણ લક્ષ રાક્ષસ જોગી થઈ, તે પર્વત પાસે ખેડા જઈ;
 તેણે માયા બેઠ કીધા ઘણા. (પણ) હનુમાને સદી પાપો હણ્યા. ૪૮
 ગયો દ્રોણાચળ પૂઠે કપિ વીર, ત્યાં ત્રણ કોટિ છે વિદ્યાધીર;
 તે ત્રણ કોટિનો કરી સંહાર, આગળ ચાલિયો પવન કુમાર. ૪૯
 કંઈ એક કપિ. સંગ્રામે ખોટી થાય, એવે કાળનીમી આગળથી વ્યથ;
 ૪ વિસલ કરણ હુતી એક, રાક્ષસે તેવી કીધી અનેક. ૫૦
 માયા કીધી ત્યાંહાં સઘળે, પત્રે પત્રે ત્યાં દીવા જળે;
 છે કોટ્યાન કોટિ વનનાં વૃક્ષ, તે વૃક્ષે દીવા જળે લક્ષે લક્ષ. ૫૧
 હનુમાને આણ્યો મન વિવેક. સુષેણે મુને કહ્યું વૃક્ષ એક;
 આ ઔપધીની સંખ્યા નહીં, કંઈ માયાની રચના એ સદી. ૫૨
 ઔપધી વિના કમ જાડું ફરી, કહેશે રામ શું આવ્યો કરી;
 ઔજાખ્યા વિના વૃક્ષ લઉં ૫ કીયું. હું તો સેવક ધર્મથી ૫ જી'ઉં. ૫૩
 માટે લેઈ જાઉં આખો પહાડ! સુષેણે ઔજાખી લેશે ૬ તલાળ;
 પૂંછ વધાર્યું કપિ હનુમંત, ગિરિ પૂઠે વીંટ્યો જળવંત. ૫૪
 સમુજો મરડી કાઢ્યો ગિરિ, ૭ કુદો જોઈ મસ્તકપર ધરી!
 દશ જોજન પો'જો લંબો ત્રીશ, તે ૮ પર્વત કપિએ લીધો શીશ! ૫૫

૧ પ્રત ૩ માં કેટલીક કડી હેર ફેર છે તે આ પ્રમાણે. ઉભા રહ્યા છે
 વાનર પતિ, પણ ઉત્તર ના અપાય કોની વતી; જોડ્યો હનુમાન કરી વિનતિ,
 જ્ઞે મુને આજ્ઞા દો રઘુપતિ. તમ કરણાએ શ્રી રઘુરાય, લાવું ઔપધી
 જન્મ પ્રાત ન થાય. ૨ કહે કથાવાલ્મીકીજી ભણે પ્ર. ૧. ૩ ન જવે લક્ષ્મણ
 વાંછું વાય જ્ઞે ત્યાંહે. પ્ર. ૧ ૪ વિરાળકરણી હુતી એક રાક્ષસી. તેણીએ
 તેવી કીધી અનેક ઔપધી. પ્ર. ૧. આ પછી એક કડી પ્ર. ૩ માં વધારે
 છે તે. સદ્ય વિસલ્યાનું આડું. દીપક જ્ઞેતાં ઔજાખી કાઢ્યું. ૫ જાધી
 પ્રતમાં કીહુ ને જીહુ એવી જોડણી છે. જી ધાતુ. હકાર સહિત હોવાથી
 જીહુ એવી જોડણી થાય. ૬ જાડ પ્ર. ૩. ૨, જ, ૩ પ્રાસનેજ્ઞાધક નથી. તુરત
 ઔજાખતું એ વધારે સાંજે. ૭ ઉડ્યો પ્ર. ૩. ૮ પુખ્તવત્ લીધો કપિ ધીશ પ્ર. ૩.

વળી રાક્ષસે ખાળ્યો કપિ જન, ચાલ્યો કાળનીમીને કરી નિધન;
 રાત પાછલી ઘટિકા ચાર, લાલ્યો ઐપધી પવન કુમાર. ૫૬
 પર્વત મૂકીને કર્યો પ્રણામ, ધનધન! કંદિ ભેઠ્યા શ્રી રામ;
 કીધો પર્વત રામે અવલોકન, યજ્ઞ રાક્ષસી માયા વિસર્જન. ૫૭
 રહી વેલો એક દીપક તણી, સુપેણે ગ્રહી સજ્જવન મણી;
 રસ કાઢી છાંટ્યો શરીર, તત્ક્ષણ ઉડ્યા લક્ષ્મણ વીર. ૫૮
 જેજેકાર કરે કપિ સાથ, 'ભેઠ્યા લક્ષ્મણને રઘુનાથ;
 રચેનક કપિ પડ્યા સંગ્રામ, સર્વે જીવતા કીધા રામ. ૫૯
 પર્વત ઉપરે ચઢ્યા શ્રી હરી, દુભવેલીની પૂજા કરી.

વલણ.

સહ્ય વિસલ્યા ઐપધીની, શ્રી રામે પૂજા કરી;
 તે પર્વત મૂકી સ્થાનકે, હનુમાનજી આવ્યા ફરી રે.

કડવું ૨૦ મું. રાગ છંદ ભુજંગની ચાલ.

ઉઠ્યા લક્ષ્મણ ખીજા સર્વ સાથી, જીવતદાન આપ્યું હનુમાન હાથી;
 કોપ્યા રઘુનાથ ધર્યું ચાપ મૂઠે, લંકારાય નાઠો ધાયાં ખાણુ પૂઠે. ૧
 દશ મુખ 'ફરીને નવ મુખ માંડે, શ્રીરામનાં ખાણુ કયમ કેડ છાંડે!
 લે પતીતની પૂઠ જમદૂત જેવા, લંકાનાથ પૂઠે ધાયાં ખાણુ તેવાં. ૨
 સભાસ્થાન રાખન ઉદાન માંધ, ફરે નાસતો ત્રાસતો લંક રાય;
 ગુફા ભોંયરાં કોટડી માળ મેડી, ચઢે ઉતરે નાસતો ચણું 'ખેડી. ૩
 ભયો શ્વાસને મૂખ નિશ્વાસ નાંખે, મુને રામનાં ખાણુથી કોણુ રાખે;
 લખ સુંદરી દીકરી 'વધુ દાસી, ભીડે બારણાં 'સર્વકો જાણ નાસી! ૪
 નીજ પુત્ર ભત્રીજ જે નીજ સ્નેહી, દેખી રાયને જાણ મુખ ટાણો દેહ!
 જોયાં સમ પાતાળ ને સમ 'દીપ. જ્યહાં જાયતાં ખાણુ દેખે સમીપ! ૫
 થયો શ્રમીત રાય ત્રીલોક ફરતાં, ધાયે ખાણુ પૂઠળ ધુધવાઠ કરતાં;
 આવ્યો માન મૂકી જ્યહાં 'શ્રેષ્ઠ નારી, મુને રાખ મંદોદરી કહ્યે અહંકારી. ૬

૧ લીધો લક્ષ્મણ રૂદ્યા સાથ પ્ર- ૧. ૨ અન્ય પ્ર. ૩. ૩ પાછો ફરીને મોં
 માંડે નહીં એવો અર્થ. ૪ ટેલી પ્ર- ૩. ૫ વહુ પ્ર- ૧ ધનો અપભ્રંશ હ
 થાયછે. ૬ સહુકો પ્ર- ૧ વનો ઉ યજ્ઞ સઉકો થાય. સર્વેના અર્થમાં સઉકો
 જવલ્લે વપરાય છે. "સઉકોને જમવાનું કહું છું" એમ બોલે છે. ૭ દાપનો
 અપભ્રંશ. ૮ મંદોદરી.

સન્માન દીધું નમી પાય રાણી, રહ્યાં બારણે બાણ મર્યાદ આણી;
 કરી સ્તવન સરને પ્રણામ કરિયા, સતી નારના વેણથી બાણ ફરિયાં! ૭
 નીજ નાથ પ્રત્યે કહે હાથ જોડી, કંઈ વિનતિ નાથ મુને બુદ્ધિ થોડી;
 લાગ્યા બોલ કડવા જે પ્રથમ મીઠા, આજ જનકીનાથના હાથ દીઠા ! ૮
 ન માનો કહ્યું કંથ રીસાળ ૧૨ગિયા, ક્યમ સૂર્યથી દીપે દોટિ અગિયા!
 ક્યમ હરણુ જીતે વઢે વાઘ સાથે, કુંજર જીત્યો ૨કહિ સુણ્યો સિંહ સાથે. ૯
 ક્યાં મેર કાંકરા ક્યાં સમુદ્ર ખાડી, ૩યુદ્ધ નાથ નાસી બલી લાજ કાઢી!
 દેવી મૈથિલી માતશું મન મોહ્યું. ૪પૂજન સઘ પામ્યાસુખરાજ ખોયું! ૧૦
 ઇંદ્રજીત અક્ષય અતિકાય બળિયા, કિધી વાંઝણી મુજને પુત્ર પળિયા;
 બહુદળ દળિયું કુંભકર્ણુ ૫માર્થી, પુત્ર પૌત્ર સંબંધી સર્વે સંહારી. ૧૧
 વધુ પુત્રી તણું એવાતન ઉતારી, સુખ ખોઈ રાણા ૬તમો દુખ વધારી;
 લાડવાયા બાણેજ સફિ ધરણુ ૭લોટયા સતર લાખ જમાઈ બાણું લાખ ખેટા! ૧૨
 ખેતાળીશ દોટી પ્રધાન દુતા, કરી દીર્ઘ નિદ્રા ૮સહુ સેજ સૂતા;
 નથી ઉગર્યો યોદ્ધ કો સમ ખાવા, નથી દાસ ખવાસ કો નીર પાવા! ૧૩
 થયા રથ વિરથ ઘોડાને હાથી, ૯નથી દોહલે કાળ કો કાળ ભાથી;
 આવ્યા હાંફતા કાંપતા શ્વાસ ભરિયા, દિસે મૂખ વિકાળ કહો કેમ ફરિયા? ૧૪
 પડ્યા ખડગ કટારના બંધ ત્રૂટી. દિસે પાઘડી લટપટી પેચ છૂટી;
 સર્વાંગે સર ધા શોણીત ધારા, ૧૦સમાચાર શા પૂછિયે કંથ મારા! ૧૫
 લાજ્યો ભૂપ તે ખેદ મનમાંહિ આણી. કંઈ જીવ્યું તે બોલતો ગર્વ વાણી;
 રહી શેષ સેન્યા સરવ સાથ લેછ, ચઢ્યો રાય સંગ્રામે નિશાણુ દેઈ. ૧૬
 રૂડો દેહ મૂકી જ્યમ જીવ જ્યમ, ત્યમ લંક મૂકી ચાલ્યો લંક રાય;
 વાળે ભેર રણતુર ગોમૂખ સારાં. ત્રંબાલુય કાંસી નફેરી નગારાં. ૧૭

૧ એક નસીઓ, હાલો. ૨ કહિ. કુત્રનો અપભ્રંશ. હરણુ ને વાઘના મુકાબલા સાથે હાથી ને સિંહનો મુકાબલો શોભતો નથી. પણ તે રાવણને રામનું રૂપક વધારે યથાર્થ છે. ૩ ખેડી (છેડી) નાથને સખલી લાજ કાઢી પ્ર. ૧. ૪ ફળ પ્ર. ૧. પૂજન (સેવા) નો વક્રોક્તિમાં શિક્ષા અર્થ આવે છે. ૫પ્રાસ મેળવવાને અર્થે માર્યા એમ બહુ વચને ચાલી શકે. ૬ તૃતિયા વિભક્તિના અર્થમાં. ૭ પ્રાસ તૂટેછે; લોટવુંને બદલે લેટવું પણ વપરાય છે તેથી કદાશ લેટવા શબ્દ હોયતો પ્રાસ મળી રહે. પ્રત ૩જીમાં સહુ ધણા દેરા એવો પાઠ છે, પણ તેનો અર્થ બેસતો નથી. ૮ સર સેજ (તીરનો પથારી) પ્ર. ૩. ૯ દોહલે વખતે કો કાળ ભાથી રહ્યા નથી. ૧૦ સમાચાર શા પુછું નાથ તમારા પ્ર. ૧

૧ સિંહ નાદ સીંગી બહુ નાદ બોલે. ભુંગળ વાજે શેષ નાગ ડોલે;
 ડોલીઆ દિગ્ગજ દિક્ષાળ ચારે, ૨ ત્રિલોક કાંપ્યું ચઢ્યો રાય જ્યારે. ૧૮
 દળ વાદળ ઉઝટયું મેઘ જાણે, વળ્યા ધાય ઉંઠે નોખતને નિશાણે;
 ચઢ્યું રાક્ષસ સૈન્ય ભયાનક ભાસે, શું રાવણ કોપથી પ્રલે થાશે! ૧૯
 મંદોદરી નારિએ બોલ માર્યો, જાણે ધૂત હોમી અગ્નિ વધાર્યો !
 વિકાળ રાગ જાણે કાળ આવ્યો, રઘુનાથનો સાથ જોતાં ૩ બીહાવ્યો. ૨૦
 શત સહસ્ત્ર અચૂત ને લક્ષ કોટ, સેન રાક્ષસી ગણતાં આવે ન ૪ ખોટ;
 રથ અશ્વ ને ગજ વૈમાન પાળા, અજાઉંટ ખર વાઘછે મહિષ કાળા. ૨૧
 બહુ શ્વાન માંજર ને સાંઠ સરકે, વાજે ચંગ ઘંટા વળી ડુમત ફરકે;
 પુર બાર આવી બહુ જુથ મળતાં, જોડયાં ઉંટનાં ચર્મ શ્રોણીત ગળતાં! ૨૨
 ધર્યા ટોપ ટાટર જખતર વાળા, કો માંકડા ભુખરા શ્વેત કાળા!
 લોહ દંત બિહામણા રંગ લીલા, કો ધુમતા ઝુમતા છે હઠીલા! ૨૩
 આણુ ભાવતા આવતા ડોટ દેતા, કપી શૂરને સંગ સંગ્રામ લેતા;
 ૫ ઝુઝાર વોરે રણસ્થળ રોપ્યો, દશગ્રીવ મહારાજ સંગ્રામે કોપ્યો. ૨૪
 કોપ્યું રાવણ ભૂપનું મૂખ જોતાં, અમર નારનાં વદન અંત્રિક્ષ રોતાં!
 શું પ્રલે કરવા શિવે કોપ કીધો? શકે રાવણે કાળનો વેશ લીધો? ૨૫
 વપુ ક્રોધની કાને બ્રાત ધરતું, મેઘાડંબર અંબર શુરે ફરતું. ૬ (૧)
 ઉઠ્યો નેત્ર દાવાદળ ક્રોધ જ્વાળા, મુછ કેશ શોભે જાણે સર્પ કાળા! ૨૬
 દશ સંગને! રાય પર્વત ભાસે, યુદ્ધ મૂખ જેવાં દશે મુખ વિકાશે!
 મુખે ગરગડે વાણી પાન કરતો, છત્રિશ મહારાજ આયુધ ધરતો. ૨૭

વલણ.

ધરતો આયુધ ગાજતો, માગતો સંગ્રામરે;

જોઈ હકાર્યું દળ આપણું, જુદે ચઢ્યા શ્રી રામરે.

૧ સિંહ નાદ શબ્દ બહુ શંખ બોલે, એના નાદથી શેષ બાધા ડોલે.
 પ્રત ૩. ૨ થઈ રહ્યો કલ્લોલ ચઢ્યો રાય જ્યારે પ્રત ૧. કલ્લોલ કુલાહલનો
 અપભ્રંશ લઈએ તો અર્થ બેસે. ૩ બીવડાવ્યાના અર્થમાં. ૪ ખુદે નહીં,
 પાર ન આવે એવો અર્થ. ૫ ઝુઝવું (રણમાં) તે પરથી પ્રતોમાં ઝુઝાલ
 (ઝુઝવા વાળો) એવો પાઠ છે. ૬ આ આખી કડીનો અર્થ બેસતો નથી.
 કોઈ પણ પ્રતમાંથી અર્થ વાળી કડી મળતી નથી. એક પ્રતમાં વપુ ક્રોધની
 ધાસ્તી કાન ધરતો, મેઘાડંબર અંબર શીર કરતો એવો પાઠ છે.

કાવ્ય ૨૧ મું. રાગ ત્રીતાળો.

શ્રીરામ ^૧લક્ષ્મણ સંગ્રામે સોદયા, મળી વીર મહાધીર કપિવર ^૩દોડયા;
 ભુજાંડ તે મહાપ્રયંડ ધરતા, છત્ર ધરી અપાર મહારાજ ચઢતા. ૧
 મહાબળ પ્રયંડ શૂર ^૪ચક્રચૂર થાયે, મુંછાળા પુંછાળા શુરા પુરા ધાયે;
 વઢે મદલ કો ^૫શલ્ય ^૬સુભક્ષ બેદે, પડે ચીસ કો રીસ કરી શીશ છેદે. ૨
 લય અથ દન્મત સમર્થ શૂરા, પડે ધાય છેદાય ને થાય પૂરા!
^૭અસ્તી ચૂરે વજૂરે ઝૂરે મદ કરતા, બારે શ્વાસ ચોપાસ તે ^૮ત્રાસ ફરતા! ૩
 ઝગે ધાર તલવાર માર માર ભાખે, કરે આગ સંગ્રામ તો નામ રાખે!
 ભચરડે ઉતરડે કોઈ દંત કરડે, પડે આખડે કોઈ આંખ તરડે! ૪
 રૂઢ મુઢ કર ડંડ મહા મૂઢ પડિયા, રાક્ષસ બુથ આવે ત્યાંહાં અતિ અડિયા;
 નાસા કણે ને ચણું બહુ ધણું ઢળિયાં. મહા રૂધિરની સરિતા નીર મળિયાં! ૫
 હકારે વકારે કોઈ ત્યાં ખોખારે, પોકારે હોકારે મારે ખડ્ગ ધારે!
 પડે ઝીક પદ દીક હૈએ હીક આવે, આણે અંત બળવંત ગ્રહી દંત ચાવે! ૬
 યત્ર તત્ર સર્વત્ર બહુ છત્ર પડિયાં, પાખર અખતર કવચની ત્રૂટી ^૭કડિયાં;
 પડયા મુગટ સુભટ ^૮દોહોવટ નય. બળપૂર મહાશૂર ચક્રચૂર થાય. ૭
 કો સટકે અટકે લટકે પુકારે, ^૯હટકે પટકે કોઈ ઝટકે મારે;
 પડે હળ મુશળ ભુંગળ ભારે, મદગળ તોમર શિર પર મારે. ૮
 છુટે બાણ લે પ્રાણ શરણે ધસિયા, દેતાક્ષણ વિકાળ કાળચંદ્ર ધસિયા;
 પડે દેવજ હય ગજ એકજ થાય, ભંગાણુ બુંબાણુ લંબાણુ નય! ૯
 પડે ધાય છેદાય બેદાય ભાલા, કો ભુપ અનુપ લઘુરૂપ લાલા!

૧ ત્રીતાળો કહ્યો છે, પણ છેવટ એક તાલ વધે છે. ભુજંગીને મળ-
 તો રાગ છે. દરેક ચર્ણમાં ત્રણ ત્રાસ છે ને તે પર બહુધા તાળનો આ-
 ધાર છે. તેથી ત્રીતાળો કહ્યો હોય તો કોણુ જાણે. દશમસ્કંધમાં ત્રીતાળો
 જૂદી તરેહનો છે. ૨ લડ પ્રત ૧. ૩ બને સારી પ્રતમાં દોડયા એવી જો-
 ડણી છે. હજી પણ કેટલાક ભાગમાં દોડવું બોલાય છે. દોડવાનું કાઠીઆ-
 વાડ તરફ ધોડવું ચાલેછે. ૪ ચક્રે ચુર પ્રત ૫ મી. મહા બળવાનને જોરા-
 વર શૂરમાં ચક્રચૂર થતા (અથવા તે શૂરા ચક્રચૂર બની ગયા.) એવો
 અર્થ. ૫ તીર. ૬ ભાલો અથવા તીર. ૭ હાડકાં. ૮ ત્રાસમાં અથવા ત્રાસ
 વડે. છેડે કરતા શબ્દ હોતતો વધારે સ્પષ્ટ થાત. પ્ર. ૭માં “ બધી શ્વા-
 સને ચોપાસ ફરતા ” છે. તેનો અર્થ વધારે સ્પષ્ટ છે. ૯. કડીઓના અ-
 ર્થમાં બહુ વચન. હિંદી પ્રયોગ ૧૦ દોદીશ-દશેવાટે (બારે વાટ.) ૧૧ સદ્
 (મારવું- ઇજા કરવી) ઉપરથી અપખટ હોય, હાલ વપરાતો નથી.

શોભે વેપ લંકેશ સર્વેશ સામો, મહા યોદ્ધ વિરોધથી ક્રોધ પામ્યો. ૧૦
દશમુખ ધનુષ દુઃખદારી તાણે, સેના વાનરી જનની કીધી રાણે;

વક્ત્રણ.

વાજ આણે અતિ ધણો, તે જોઈ ક્રોધ્યા શ્રીરામરે;
ઘાટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, રાવણ રામ તણો સંગ્રામ રે.

કડવું ૨૨ મું. રાગ સામેરી.

પ્રખળ બળ જોઈ રાક્ષસનું, ને ક્રોધ્યા શ્રી રઘુનાથ;
સંધાર મંત્ર મુખે ભણીને, ધનુષ લીધું હાથ. ૧
કોડડના ટંકારથી, અહ્માંડ તણે ગડગડ્યાં;
ધરા કાંપી દિગ્ગજ ડોલ્યા, ગિરિ શ્રૃંગ તૂટી પડ્યાં. ૨
બહુ રેણું અંધકારે કરી, છાયો અભ્રમાં માર્તંડ,
રાવણ તણું ત્યાં છત્ર રામે, કર્યું છે શત ખંડ. ૩
ધ્વજ ડંડ પાડી કવચ કુંડલ, હણ્યા સારથી તોખાર;
દશ મુગટ પાડ્યા રાયના, તપ હવો હાહાકાર. ૪
દેવ વધાવે કુસુમ વૃટ્ટી, સ્તવે ભારથી વેદ;
ન્યમ મુગટ છંધા નાથજી, ત્યમ કરો મસ્તક છેદ. ૫
એમ નિર્જર વાયક સાંભળી, રાવણ પાડી જરીર;
એક આણુ માર્યું રૂદ્ર મોહ, તેણે પડ્યા શ્રી રઘુવીર. ૬
નલ નીલ અંગદ વિભીષણ, સુષેણ સુગ્રીવ રાય;
ગજ પગવાદા આદે પડ્યા ભૂતળ, આણુ કેરે ધાય. ૭
ન્યમ પ્રસે કરવા વિશ્વને, મહા રૂદ્ર ધરે સ્વરૂપ;

૧ જુ (જીતયું) ઉપરથી જર્જર-જનની. તારે તાર કરવું. વિખેરી નાંખવું.
ધાણુ કાઢવો વજેરે. ૨ સામેરી રાગ જૂહી જૂહીગતના હોયછે. અહીં જે ધાટીએ
તેવા ધાટીમાં કોઈ ટેકાણે છેવટ રે હોયછે ને કોઈ ટેકાણે નથી હોતો. એકજ
કડવામાં પણ બે રીતે લખેલું હોય છે. નવલરામ કૃત મામેરામાં જુઓ?
લખેલી પ્રતામાં જેતાં પણ અનિયમિત પણ જેવામાં આવેછે. ૩ અનિત
પ્ર.૩ જન્યું નહીં એવાં unpushed નિર્જર એટલે ધોધ અર્થે સંસ્કૃતમાં થાય
છે. એટલે વાણીનો વરસાદ એમ અર્થ થાય. ૪ સંસ્કૃતમાં રીધાતુનો અર્થ
જુમ પાડવી થાય છે તે પરથી. ૫ જંખુવત શબ્દ પ્ર. ૧ માં વધારે છે. ૬
હાલ છટ્ટી વિભક્તિ પ્રસેના સંબંધમાં આવે ટેકાણે વપરાય છે. અહીં બીજી
કરવાનું અનુપર્ય કર્મ સમજવું.

ત્યમ વાનરને સંધારવાને, કોપ્યો લંકા ભૂપ. ૮
 દશ મુખે કરવો ગર્જના, ૧ક્ષિતિ ચક્ર ચડાવ્યું ચાક;
 તે સમે એક સન્મુખ થઇ, હનુમાન મારે હાક. ૯
 અતુલ બલથી સકળ વાનર, શિથિલ વ્યાકુળ થાય;
 સંગ્રામ રાયને મામ મૂકી, કપિ નાહા જાય ! ૧૦
 શત સહસ્ત્ર વાનર નાસતાં. રાયે ક્રોધા નાશ;
 કો મરડી નાખ્યા નદીમાં. કો ઉરાડ્યા આકાશ. ૧૧
 રગદોળી રાણી મરડી કરડી, વાળ્યો કપિનો ઘાણુ !
 ઇંદ્રાદિક દેવ સ્તવન કરે, તમો જંગો પુરૂષ પુરાણુ. ૧૨
 ૩ તવારે પ્રસે પાવક કે.ધ જ્વાળા. કૂર દટ રામે કરી;
 શત શહસ્ત્ર જાણની જાળ માંહે. લીધો રાવણુ ૪આવરી. ૧૩
 નિમિષ માત્રમાં રામજીએ, વિરથ ધીધો રાય;
 ભયભીત થઈ લંકેશ નાહો, ગયો લંકાં માંય. ૧૪
 દયાન ધરવા નિકુંભનાનું, બેઠો વાડીમાં જઈ;
 અગ્નિકુંડમાં હોમ માંડ્યો, વાનર કો પ્રીછે નહીં. ૧૫
 વનચર અનુચર થઇ કરે, પણુ જડે નહીં લંકાપતિ;
 વિભીષણને પુછે રાધવ, ક્યાં ગયો એ દુર્મતિ. ૧૬
 વિભીષણુ કહે રામજી એ, અંબેનું સાધન કરે;
 નિકુંભના રથ આપશે, તો પછે માર્યો નહિ મરે. ૧૭
 નળ નીલ જંબુવાન અંગદ, હનુમાન આદે સજ થયા;
 લઈ આજ્ઞા શ્રી રઘુનાથની, વૃત લંગ કરવાને ગયા. ૧૮

વલણ.

વૃત લંગ કરવા ગયા વનચર. વિભીષણુ દેખાડ્યું સ્થળ જઈ,
 ૧સોડનો ધા થયો સહોદર, એવું કોય કરે નહીં.

કડવું ૨૩ મું. રાગ જેરાડી.

વિભીષણુ સ્થાનક દેખાડ્યું. જ્યાં બેઠો છે રાય;

૧ પૃથ્વી. પૃથ્વીના જોળાને ચાક ચઢાવ્યો. ૨ રાયને સંગ્રામે એવો અ-
 ર્થ. ૩ તે વારે ઉપરથી ટુકાણુ અર્થે માત્રા ઉરાડી દેવાનું બીજે પ્રસંગે પણુ
 જોવામાં આવેછે. ૪ ઘેરો લેવું, વૃધાતુ પરથી. ૫ સોડનો અથવા નજીકનો.
 વિભીષણુ રામ તરફ છતાં શિક્ષાર્થે કવિએ ઠીક આગકો માર્યોછે. ૬ આંગ જેરાડી પ્ર. ૩

નિકુંભનાનું રમણું કરેછે, માળા ધરી કર માંય. ૨
 રકત વસ્ત્ર પેર્યા લંકાપતિયે, કંઠે મુસ્તકનો હાર;
 મધ માંસ શોણિત ઘટ ભરિયા, દાશણુ સર્વ ઉપહાર. ૨
 વનચર જોદ્ધા ધસી પેઠા, સેવક કાઢ્યા મારી;
 ધ્યાન ભંગનો ઉઘમ માંડ્યો, કો ન શકે ત્યાં વારી. ૩
 ચંચળ ચેષ્ટા કરે કૌતક, મુખ સામુ ગુદ માંડે;
 મુસ્તક ઉપર ખેસી નાચે, રાવણુ ધ્યાન ન છાંડે. ૪
 ક્ષુદ્ર વચન અપરાધ પ્રકાશે, મુછ કછ ગ્રહી તાણે;
 રેણું રાખ છાંટે રાવણુને, નાના ભાત રંજીણે. ૫
 અગ્નિ ઓલવ્યો કરી લઘુશંકા, કુંડ માંદ કપિ વીર;
 ઢોળી નાખે ભુંડું ભાખે પણુ, ભૂપ ન મૂકે ધીર. ૬
 વાનર વીર પ્રત્યે કહે અંગદ, ઉઠ્યો નહીં અહંકારી;
 કેશ ગ્રહીને લાગું અહિયાં, એની મંદોદરી નારી. ૭
 એતું કહેતાં ગયો અંગદ, જ્યહાં રાક્ષસની રાણી;
 રઆહાં! કહેતાં કેશ ગ્રહીને, સતી તાણી આણી. ૮
 સહચરી વૃંદ આકુંદ કરેછે, ખુંખારવ બહુ થાય;
 વાડી માંહે અંગદ લઈ આવ્યો, જ્યાં ખેઠો ધ્યાની રાય. ૯
 પાલવ પડ્યો ભૂમિ ઝબહારે, છે અર્ધ ઉઘાડી કાયા;
 મંદોદરી આકુંદ કરેછે, કેશ વાનરે સા'યા. ૧૦
 વદન વીલું વ્યાકુળ વિનતા, રંએ મેઘનાદની માતા;
 રાવણુની રાણી કપિ તાણે. શું સુતો આજ વિધાતા ! ૧૧
 સહચરિયો અતિ રોષે ભરિયો, રદન કરે દુઃખ સાલે;
 અબળાથી અબળા ઝંચમ છૂટે, કપિ પ્રત્યે કંઈ નવ ચાલે. ૧૨
 શ્રવણે સાંભળે નયણે નિરખે, શું મહિપતિની મતિ બૂડી !
 મુખ આગળ મંદોદરી વિલપે, ઈજ્યમ ટળવળે ટિટૂડી. ૧૩
 વિવિધ વિલાપ સતિના સુણતાં, શેષ સરીખો ડોલે;
 શત્રુ સરખા સુરગણુ રોયા, પણુ રાવણુ રાય ન ખોલે. ૧૪
 મંદોદરી કહે સ્વામી મારા, જીઓની આંખ ઉઘાડી;
 આ સસા મૃગ તાપસના સેવક, મુને લાવ્યા ઘેરથી કા'ડી. ૧૫

૧ રંજીડેના અર્થમાં. ૨ હાહાકાર થઇ રહ્યાં ત્યાં, કેશ ગ્રહીને તાણી પ્ર. ૧.
 ૩ નીચે પડેલો પાલવ જમીન વાળે એવો અર્થ. ૪ એ બુદ્ધ નહિ કાંઈક પ્ર. ૩.

જીવતા વાઘની ત્વચા નિસરે. તે ગતિ થાય મારી;
 તે ધ્યાન તમારું ધિક્ પડો, જીવતાં તણાએ નારી. ૧૬
 ધન્ય રામ રઘુકુળનો છંદુ, એ સ્ત્રી માટે વઢે આમ !
 તું પ્રત્યક્ષ દેખે ને નવ બોલે, નિર્ભય શઠ થયો સ્વામ ! ૧૭
 અંગદ કહે સાંભળરે તસ્કર, તુને જગત્ કરે તિરસ્કાર;
 એક મુસ્તકના ધણીને ધન્યછે, તારા મુસ્તકને ધિક્કાર ! ૧૮
 મંદોદરીને હું લઈ જાઈશ, કરી રાખીશ ઘર ધણિયાણી !
 બીજા કપિ કહે અમો પરણીશું. તાણી સંઘળે રાણી ! ૧૯
 પટરાણી પરમ પીડા પામી, વાનરે વસુર્યું અંગ;
 ક્રોધ કરી તવ ઉઠ્યો રાવણ, હવે તપનો ભંગ. ૨૦
 વાનર વિનતા મૂકી નાહા, ફરી આવ્યા બ્યાં શ્રીરામ;
 રઘુવીર પ્રત્યે કહે કપિવર, કરી આવ્યા અમો કામ. ૨૧
 મંદોદરીને ઘેર વળાવી, ને ચઢ્યો જુદ્ધે રાય;
 ત્રીજીવાર સંગ્રામે આવ્યો, જાવા જમપુર માંય! ૨૨

વલણ.

જાવા જમપુર માંહરે, રાય આવ્યો મૂઠ મતિ;
 રામ બાણથી પ્રાણ જાશે. ફરી લંકામાં જાવું નથી.

કડવું ૨૪મું. રાગ સામેરી.

સંગ્રામ કરવા રામ સાથે, રાય આવ્યો ત્રીજી વાર રે;
 સજી શસ્ત્ર અસ્ત્ર ને કવચ પે'રી, વાહને અશ્વારરે. ૧
 દશ ચાંપ મંડળાકાર કીધાં, વરસતાં બહુ બાણરે;
 ધનસ્વામ સંગ્રામે શોભે, ધનુષ્ય ધરિયું પાણરે. ૨
 તવ છંદ્ર રાયે સમો જોઈને, મોકલ્યો નિજ રથરે;
 માતલી સારથી સઘ લાવ્યો, સાધવા સુરનો અર્થરે. ૩
 દશ શહસ્ત્ર ઘોડા રથે જોડ્યા, છે મન પવનનો વેગરે;
 રથ રચક અતિશે ગાજતાં, જમ ગગન આજે મેઘરે. ૪
 શત ધ્વજા ફરકે પ્રથક રંગે, દશ કળશ પંચ છત્રરે;

૧ સ્ત્રીની વા'ર ના ધાય. પ્ર. ૧. ૨ ધરાયક પ્ર. ૧. પૃથ્વીનો ગોળો ખ-
 ખડવા લાગ્યો. અહીંરથનાં પૈડાંનો ઘોર થવા માંડ્યો એવો અર્થ છે.

૧ જાણે એકીવારે કોટિ આદિત. પ્રગટ થયા છે તત્તરે. ૫
 ૨ પચરંગા પટવાળી ગાદી, સિંહાસન શ્રીકારરે;
 શુભ તકિયા ચમર વીંજણા. મોગરે મોતી હારરે. ૬
 ૩ ભમર ભમરી હંસ હીરા, છે કડોરે બહુ ચિત્રરે;
 ભર્યા અસ્ત્ર વસ્ત્ર આભુષણ માંય, ૪ જનત ભાત વિચિત્રરે. ૭
 ફેરવતાં ધુધરા ધમકે, ૫ મોરડે મોતી દોરરે;
 નવરંગ આંગ તુરંગ ૬ ત્રેકે, કરે હોસારા હય સોરરે. ૮
 રવિ મંડળ વા ચંદ્ર મંડળ, અગ્નિ વાયુ બગ વિમાનરે;
 એવો રથ અવની ઉતર્યો, નેછ રિક્તયા શ્રી ભગવાનરે. ૯
 ઉભય દળ વિશ્વમય થયું. રાવણ ભરાણો રોપરે;
 ફૂર દટ્ટે ઉર્ધ્વ નેયું. ઇંદ્રનો જાણી દોપરે. ૧૦
 અસુરેશ અતિ રોષે બોલ્યો, સાંભળો સુર વર્ગરે;
 નર વાનરને કરી ૭ પ્રાણે, પછે ઉન્નતું સ્વર્ગરે! ૧૧
 માતલી રથથી ઉતરીને, નમ્યો રામને પાયરે;
 આ શ્રીજીની સેવા વિષે, રથ મોકલ્યો સુરરાયરે. ૧૨
 ૮ પ્રભુજીની પદરજ થઈ, એ રથ પાવન થાયરે;
 હોય સકળ શોભા શક્તને, ૯ યશ પ્રાપ્તિ ઇજત ૧૦ રાયરે. ૧૩
 સ્નેહ યુક્ત વાયક સાંભળીને, રથે ચઢ્યા રઘુનાથરે;
 ક્રોધ્યા રામ ક્રોધજ કરી, ધનુષ લીધું હાથરે. ૧૪
 સિંહનાદ કરી ગંભીર સાદે, કીધો ધનુષ ટંકારરે;
 ૧૧ તે શબ્દે વ્યાકુળ થઈ ને, બળભળ્યો સૌ સંસારરે. ૧૫

૧ નવ જાતિક માણુક જડયાં જાળીયાં, મીનાકારી વિચિત્રરે. પ્રત ૧.
 ૨ પચરંગ પટકુળ આચ્છાદન જાણે, સુખાસન શ્રીકારરે. શોભિત તકિયા
 ચમર વિંજન. મોગરા મોતી સારરે. પ્ર. ૨. ૩ ભમર ચમરજ હંસ હીરા.
 પ્રત ૩. ૪ જાત્ય ભાત્ય એમ જોડણી છે. જાતિમાંથી ઇ નો ય થતાં જાત્ય
 ને ઈ ઉડી જતાં જાત થાય. હજી જાત્ય ચરોતરમાં ને ઉત્તર ગુજરાતમાં
 વપરાય છે. ૫ મોહોરડો એવી જોડણી છે. મુખમાંથી બ નો હ થયો તેની
 છાયા હજી કાયમ છે. ૬ હ ધાતુ પરથી હોય. એ શબ્દ હાલ વપરાતો નથી.
 ૭ પરાજયનો અપભ્રંશ. ૮ રજ સાથે સંગ્રંથ. પદરજ સમાસ લેવો. પ્રત ૧માં
 પ્રભુના ચર્ણારવિંદથી મન પવન વેગી થાયરે એવો પાઠ છે. ૯ યશ પ્રાપ્તિ
 જગતને માંહરે પ્ર. ૩. ૧૦ ઇજત એ દ્વારશી શબ્દ પ્રેમાનંદે વાપર્યો સંભવતો
 નથી. એમની કવિતામાં જવલ્લેજ અને તેપણુ ઘણા વપરાતા એવા દ્વારશી
 શબ્દ જોવામાં આવે છે. સામળમાં દ્વારસીનો વાપર ઘણો છે. ૧૧ તેણે શબ્દ
 પવિત્ર કીધો અખિલ આ સંસારરે પ્ર. ૧.

કરી સ્મરણુ વિશ્વમિત્રનું, લાણુ મંત્ર પ્રયોગરે,
 ૧ અસ્ત્ર વિદ્યા પ્રગટ કીધી, ત્યાં મળ્યા સધળા યોગરે. ૧૬
 ૨ એક નિકુંભનાનું ધ્યાન ભાગ્યું, બીજું શિવના અશ્વ રાખ્યા નહિરે;
 ત્રીજે આપ છે નંદી તણો, તેણે શુદ્ધ રાગની ગછરે. ૧૬
 ચોથું બાણુ રૂપિ અગસ્તનું, પાંચમો શાપ છે સીતા તણોરે,
 છઠો યોગ થયો સંધ્યા સમે. દેવ સાથે ૪૮૫ પાખ્યો ધણોરે. ૧૭
 સાતમો યોગ રથ ઉતર્યો, સ્વર્ગથી પૃથ્વી માંયરે;
 આઠમો યોગ એ મનુષ્ય રૂપે, મળ્યા શ્રી રઘુરાયરે. ૧૮
 એ અષ્ટ યોગે રિષ્ટ ઉપન્યું, સૃષ્ટિનું જનશે કટરે;
 શ્રીરામચંદ્રે રાવણુ હણવા, કરી ક્રોધની દૃષ્ટરે. ૧૯
 યદ્યપિ યુદ્ધ દારણુ કીધું, રાવણુ બળ પ્રાણુરે;
 બળ શક્તિ વિદ્યા નાશ પામી, ભેદમાં મર્મે બાણુરે. ૨૦
 અંતકાળ જાણી આપણો, ચિતમાં ચેત્યો ભૂપરે;
 વિશ લેાયને કરી રામજીનું, રૂદ્રે આપ્યું રૂપરે. ૨૧
 સર્વના હિતને કારણે, ક્રોધે ચઢ્યા જગદીશરે;
 એક બાણુ માર્યું કંઠ માંહે, ત્રણુ છેદ્યાં શીશરે. ૨૨
 બીજે બાણે ખટ છેદ્યાં, રહ્યું મસ્તક એકરે;
 નવ મસ્તક પડ્યાં પૃથ્વી, તોયે ના મૂકે ટેકરે. ૨૩
 જમ ટોણે મદગળ એક દતો, તમ એક શીશે ધીશરે;
 જાણે એક શ્રંગે ગિરિ ઝરતો, કરે રૂધીર ૧ગળતાં રીસરે. ૨૪
 અમર વર્ગ કુસુમે વધાવે, હવો જોજો કારરે;
 એક હસ્ત અવની કુંચી આવી, ટળ્યો ભૂમી ભારરે! ૨૫
 નારદ સારદ ધરી વેણા. રામના ગુણુ ગાયરે;
 અપ્સરા કિન્નર યક્ષ વિદ્યાધર, નાચે વેણા વાયરે. ૨૬

૧ મંત્ર વિદ્યા. પ્ર. ૧ ૨ અહીંથી પ્રતોમાં ધણો પાઠા ફેર છે.
 અંગદે જઈ ભંગ કીધો, નિકુંભનાનો જાપરે; તાણી નાર મંદોદરી, વાનરે
 ના ગણ્યું પાપરે. તે કથા કહેવાઈ પ્રથમ પણ થાશે ધણો વિસ્તારરે; બીજો
 સદા શીવનો મોકલ્યો છે બાણુ વિક્રે સારરે. ઇત્યાદિ પ્રત ૧૦ ૩ નહિ રાત
 ને નહિ દહાડો એવો વખત એ પણ એક યોગ. ૪ છેવટનો ધણો શબ્દ
 નરજાતિ લેતાં તેનો સંબંધ ૪૫૧ સાથે બેસે નહીં તેથી ૪૫૧ શબ્દ લખ્યો
 જણાય છે. ૫ નીતરવાના અર્થમાં.

હરખ્યા ગણુ ગાંધર્વ સર્વે, ઇંદ્ર ચંદ્ર સવિતા નક્ષત્રે;
 મેઘશ્યામ પ્રતાપથી સુખ, હવું હરખે સર્વત્રે. ૨૭
 એક મસ્તકે ઉભો રાવણુ, સંપુટ કરી વૌશ હાથરે;
 અંતકાળે સ્તવન કીધું, ઓળખ્યા શ્રી રઘુનાથરે. ૨૮
 રૂદ્રે માંહે ધ્યાન ધરિયું, નખ શીખ નિરખ્યા રામરે;
 મુને આવાગમનથી છોડવો, હરિ આપો મુક્તિ ઠામરે. ૨૯
 એવું સ્મરણુ જાણી દાસનું, રીઝ્યા શ્રી જગદીશરે;
 અગસ્ત રૂપિનું ખાણુ મૂકી, છેદિયું દશમું શીશરે. ૩૦
 જ્યમ ગ્રહ સંગાતે પડે સવિતા, જ્યમ મૂળ માંહથી મેરરે,
 તે રીતે પડ્યો લંકાપતિ, શમ્ભુ થયો ચોરરે. ૩૧
 નાસે ત્રાસે રાક્ષસ યોદ્ધા, રણુ માંહ પડ્યું ભંગાણુરે;
 હાહાકાર થયો લંકાં માંહે, અંતઃપુરમાં થયું જાણુરે. ૩૨
 રણુ માંહે આવી રાણિયો, કહે વિવિધ વિલાપરે;
 મદોદરી વિલપે ધણું, વળી અંગ પછાડે આપરે. ૩૩
 શ્રી રામે કરી આશ્વાસના, ઘેર મોકલ્યો સ્ત્રી સાથરે;
 વિભીષણુ સંસ્કાર કર્યો, પ્રજાળ્યો લંકા નાથરે. ૩૪
 કુંભકર્ણુ ઇંદ્રજીત આદે, દહ્યા સૌના દેહરે;
 વાનર સર્વ જીવતા થયા, વરસ્યો અમૃત મેહરે. ૩૫
 પછે રઢિજ કરાવ્યું જાનકીને, પુરી સાક્ષ દશરથ રાયરે;
 કૈકેયજીનો આપ મૂંકાવી, નિર્મળ સીતા થાયરે. ૩૬
 વિભીષણુને રાજ આપ્યું, કિંધા વાનર રીંછ વિદાયરે;
 અગિયાર સહસ્ર કપિ રાખ્યા, શ્રી રામ તત્પર થાયરે. ૩૭

વલણ.

તત્પર થયા શ્રી રામજી, ખેસી પુષ્પ વિમાનરે;
 ચૈત્ર વર્ષ થયાં વળ્યા, વિજય કરી ભગવાનરે.

કડવું ૨૫મું. રાગ ધવળ ધનાશ્રી.

અગિયાર સહસ્ર યોદ્ધા સંગાતે, વૈમાન બેઠા રઘુરત્નજી;

૧ મેર શમ્ભુ મેરના અપભ્રંશથી થએલો વપરાય છે તેથી પાઠમાં મેર
 છતાં પ્રાસ મેળવવા મેર શમ્ભુ વાપર્યો છે. ૨ ક્ષત્રી દ્વિજમાં ગણાય છે માટે
 સિતાને તેને લગતી ક્રિયા કરાવી. સ્ત્રીને દ્વિજ કર્મ આ કાળમાં નથી.

અંગદ વિભીષણ સર્વે સાથી, મિત્ર વળાવા જાયજી. ૧
 પાજ ખંડન કીધી શ્રી રામે, (જે) કો લંકામાં ન કરે ગમનજી;
 એતખિંદુ રામેશ્વર સ્થાપ્યા, પૂજા કરી એક મનજી. ૨
 સીતાજીને શ્રીરામ દેખાડે, આ અયોધ્યાની વાટજી;
 આઘ શંભુનું સ્થાપન કીધું, ૧ગોદાવરીને ઘાટજી. ૩
 આ પંચવટી વન નાસિકેત્ર્યંબક, જટામુખ આશ્રમ નારીજી;
 ૨આ અગસ્ત સુદક્ષણ અત્રિ, (જુઓ) આશ્રમ રાજકુમારીજી. ૪
 ૩આ ચિત્રકૂટ ગંગા ત્રઠ વેણી, આ ગોમિલ નગ્ર કે'વાયજી;
 આ ગંગા કેરૂ આવાગમન જે, આપણે કીધું પાયજી. ૫
 આ રૂપિના આશ્રમ અતિ ઘણાતે, આપણે દીઠા આંદીજી;
 આ આશ્રમે આપણુ વસિયાં, વળતાં પહોત્યાં ત્યાંદીજી. ૬
 આ ૪સુરયો ત્રઠ અટક્યાં આપણુ, સર્વ કીધું વિદાયજી;
 આ જુઓ જનકની તનયા, મળ્યા રાણા ને રાયજી. ૭
 સાથ સૌને સ્થિર રાખી અયોધ્યે, વધામણી મોકલાયજી;
 રઘુપતિને ચણું લાગી, હનુમાન વધામણિયો જાયજી. ૮
 વધામણી હનુમાને ખાધી, ભર્ય શત્રુદ્ધ છે અન્યજી;
 ભાવ સહિત ત્યાં ભર્યને કહે છે, આ આવ્યા સ્વામીનજી. ૯
 નગર લોક સહ હાટ સમારે, ઉલટ મનમાં ધરતાજી;
 ચાટાં ચોક પોળ સમરાવી, સામગ્રી સજ કરતાજી. ૧૦
 તરિયા તોરણ ધામ સમારે, નાટક નૌતમ થાયજી;
 પૂજની સામગ્રી લઈને, સૌકો સામા જાયજી. ૧૧
 રાજ સામગ્રી સાથે આવ્યા, ભર્ય શત્રુધન સાગાજી;
 ચરણે લાગ્યા રામચંદ્રને, સિતાને જોઈ સુખ પામ્યાજી. ૧૨
 લક્ષ્મણને આલિંક્યા બન્યો, ભાઈ પુન્ય પવિત્રજી;
 હર્ય ભર્યા આવીને મળિયા, ૫સખા સજન સૌ મીત્રજી. ૧૩
 ભર્ય શત્રુધન જોડે કોડે, કટક સંગાથે નમીયાજી;

---

૧ આ રિષ્મુખ પર્વત નગર કિરિકંદા, જુઓ ગોદાવરી ત્રટજી. પ્રત
 ૩. ૨ અગસ્તરૂપિને દક્ષણા આપી, અખે આપ્યું રાજ કુમારજી. પ્રત ૧.
 ૩ આ અને બીજી પાંચ કડીઓ પ્રત ૧ માં છેજ નહીં. અને પછીની
 કડીઓ પણ ઘણી પાઠા ફેર છે. ૪ સરયૂ (?). ૫ સખા ને મિત્ર વડે પુ-
 નરકિત થાય છે. કદારા સગા શબ્દ હશે.

દોઢા મીઠા વીર પોતાના, રાધવજીને ગમિયાજી. ૧૪
 ચણે ભાગે બ્રાતને માગે. પુછે કુશળ ૧ પરસ્પરજી;
 ચૌદ વરસનો યોગ ઉતારી, શ્રી રામ પધાર્યા ઘેરજી. ૧૫
 અંગાર ૨ સાગે ને હુંદલી વાગે. સીતા ૩ સંગ પરવરિયાજી;
 નગર લોક નિરખે મન હરખે, વરસે કુસુમ નય કરિયાજી. ૧૬
 કૈકેઈ માતાને હાથ જોડીને, રામજી ચરણે લાગેજી;
 માતાએ વરદાનજી માગ્યું જે, ૪ અપવાપદ શિરનો ભાગેજી. ૧૭
 કૌશલ્યા આદે જે જનુની, તેને મળ્યા શ્રી રામજી;
 બ્રહ્મા આદે સર્વ દેવતા, આબ્યા જ્યાં શ્રીપતિનું ધામજી. ૧૮
 સર્વ મળી છત્ર રામને દીધું, વરતો જે જે કારજી;
 રામનું રાજ ભૂતજે શોભ્યું તે, વર્ષ સહસ્ર અગિયારજી. ૧૯
 (પછે) સ્વધામે પધાર્યા પુર લોકને તેડી, એ રણયજ્ઞ થયો પુરોજી;
 રાધવના ગુણને જે ચિત્ત ધરશે. તેનાં અધ થાય ચૂરોજી. ૨૦
 ગામ વડોદરું ગુજરાત મધ્યે, કવિ પ્રેમાનંદ નામજી,
 શ્રોતાજન સરવે ગાજીને, વદને વદો શ્રીરામજી. ૨૧

વસણ.

રામ સત્ય છે કહો સર્વ ગાજી, આવાગમનનું દુઃખ ટાળશે.
 ભવ ખૂટતાં ભૂધરોજી, ભુજ અહીંને કાઢશે. ૨૨

૧. પ્રાસ મળતો નથી. આગલી કડીને છેડે ઘર લખી શકાય. ૨ સગે.
 ૩ સીતા સાથે ચાલ્યા. ૪ પોતાને માથે આવેલો અપવાદ ભાગવા માટે
 માતાએ વરદાન—ક્ષમા કરવાનું માગ્યું.

છેવટના ભાગમાં પ્રત ૧ માં વધારે છે. તે અસલ કવિનું હશે કે કેમ તે વિષે શક રહે છે, કેમકે કવિતા બેસતી નથી; પણ તેમાં સાલ વગેરે આપેલું છે, માટે તે નીચે ઉતાર્યું છે.

કડવાં છંદિશપદ પુરણ સાતસેં, બાર રાગ દશ દેશીછ;

કથા ગ્રહે વિસ્તાર લાંલા ઉત્તમ દેશીછ.

સંવતસત્તર એકતાળિશ વર્ષે, ચૈતર શુદ્ધ બીજછ;

રવિવારે કથા થઇ પૂરણ, કો રશિયા લેશે રવાદછ.

દેસાઇ મેહેતા શંકરદાસે. મુને આજ્ઞા આપીછ;

ગુજરાત મધ્યે દિશા પૂર્વમાં. વડોદરં વિખ્યાતછ.

બ્યાં વૈષ્ણવજન ઉદેછે વાસી, વણાણા શ્રીરામછ;

ચતુર્વિંશી જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણ. ભટં પ્રેમાનંદ નામછ.

બુદ્ધ અનુસારે કથા એ બેડી, રઘુપતિના ગુણગ્રામછ.

ભણે સાંભળે નર નારી, જગ્ન તીરથ ક્ષેત્ર થાયછ;

બ્રહ્મ હત્યાદિક પાતક નાસે, તેનાં ભવ દુઃખ બંધછ.

શુભમસ્તુ ને કલ્યાણકારી. સર્વ મંગળ હરિનાં નામછ,

ભટ પ્રેમાનંદ કહે કર બેડી, રાખો શ્રીહરિ રામછ.

તે માટે મન ધરી સાંભળો, સીતાનું હરણછ;

તેને કૃપા કરી શ્રી રામે ત્યમ તમને રાખે શરણછ.

શ્રી રામ નામનો મોટો મહિમા, રાખે રૂઢ્યા માંદછ;

એ રીતે કથા થઇ પૂરણ, એકવાર કહો શ્રી હરીછ.

કડીણ શબ્દોનો કોશ.

અખાધ. વિ-(સં) ખાવા લાયક નહિ એવું, અલક્ષ્ય.

અખીલ. વિ- [સં. અ; ખિલ-શુદ્ધ પડેલું] આખું.

અંગદ. ના-(સં) વાલીનો પુત્ર.

અગ્નિ. ના-(સં) અગ્નિ અથવા તેજનો દેવતા. પંચ મહાભૂત અથવા તત્ત્વ
ગણાય છે તે દરેક તત્ત્વને માટે એક એક મૂર્તિમાન દેવ કહેાય છે.

અગ્નિવર્ણ. ના-એક રાક્ષસ. (દેવતા જેવો રંગ છે જેનો એવો શબ્દાર્થ)

અગ્ર-અગર ના-[સં] એક જાતનું લલકું સુગંધિ વાળું લાકડું.

અધ. નામ-(સં) પાપ.

અંજનાયજ. ના-(સં) એક પર્યંત.

અન્ન. ના.-(સં) ખરી.

અન્નનખાહુ. (સં. અન્નનું-ધુટણ લગી; ખાહુ-હાથ) જેના હાથ ધુટણ
સુધી લાંબા હોય તે-એ મહોટો ભાગ્યશાળી કહેવાય છે.

અડાણા. ઘોડાની જાત; ઘણું કરીને ઉપલક્ષ—ઉપર ચોટિયા-અમુક જાતના નહીં.

અતિક્રાય. ના. (સં) ધાન્યમલિની નામે સ્ત્રીથી થએલો રાવણનો પુત્ર. શ-
રીર ઘણું મોટું હોવાથી એવું નામ પડેલું, તેણે ઇંદ્રને ઝીલ્યો તે વ-
રુણને હરાવી તેની પાસેથી વરણ-પાશ મેળવ્યો હતો.

અતિથળ. ના-(સં) એક રાક્ષસ. (મહા જળવાન.)

અધર. ના.-(સં) નીચલો હોઠ.

અનળ-અનજ. ના.-(સં) અગ્નિ.

અપ્સરા. ના.-(સં) ઇંદ્ર સભામાં નૃત્ય કરનારી રૂપવંતી ગુણકાઓ.

અપધ. વિ.-ધા.-(સં) અંધાયલો નહિ તે, સ્વતંત્ર.

અંયર. ના.-(સં) કપડું.

અંયાર. ના.-(સં) ઢગલો.

અભંગ. વિ-(સં) ખંડીત નહીં તે.

અભ્ર. ના.-(સં) વાદળું, આકાશ.

અમર. ના.-(સં) મરે નહીં એવા, દેવ.

અર્ક. ના.-(સં) સૂર્ય.

અરિ. ના.-(સં) શત્રુ.

અલ્પચ. વિ.-(સં) ગળે નહિં તેવું.

અવલોકન. ના.-(સં) જોવું તે.

અશર્ણુશર્ણુ-અશરણુશરણુ. વિ.-(સં) જેને કોઈનો આશરો નથી તેને શર્ણુ
રાખનાર.

અમુરેશ. ના.-(સં) દૈત્યનો ઉપરી-રાવણ.

અહમેવ. ના.-(સં) અહંકાર.

આકર્ષી. ક્રિ.-(સં) ખેંચી.

આકુંઠ. ના.-(સં આકુંઠન) રડારડ, કંપાન્ત.

આચાર્ય. ના.-(સં) યજમાનનો કર્મ કરાવનાર; વરેલો બ્રાહ્મણ.

આરૂ. વિ-ધા.-(સં) ઉપર ચઢેલું; અસ્વારી કરી હોય તેવું.

આદ્યદેવ. ના.-(સં) આદિ દેવ-બ્રહ્મા.

આલોચન. ના.-(સં) કોટિ કરવી તે; અંગની સાથે અંગ જોડવું તે.

આવરી-આવરવું. ક્રિ-અ. ઢંકાવું; વ્યાપકું.

ઇંદ્ર. ના.-(સં) દેવનો રાજા.

ઇંદ્રચાપ. ના.-(સં) ઇંદ્ર ધનુષ્ય.

ઇંદ્રજીત. ના.-(સં) મદોદરીયા યજ્ઞેન્દ્રો રાવણનો પુત્ર, તે મહા પરાક્રમી હતો.

જન્મતાંજ તેને મેઘના જેવી ગર્જના કરી, તેથી તેનું મેઘનાદ એવું

પણ નામ છે, તેણે ધણા યજ્ઞ કર્યા હતા, અને શીવજીનો વર મેળવ્યો હતો.

ઈંદુ. ના.-(સં) ચંદ્ર.

ઉદક. ના.-(સં) પાણી.

ઉદર. ના.-(સં) પેટ.

ઉદાત. ના.-(સં. ઉદાત) કુંજ; વાડી.

ઉન્માદ. ના.-(સં) ગર્વ. (વિશેષ મદ)

ઉપહાર. ના.-(સં) ભેટ. (યજ્ઞમાં જોઈતી ચીજોની)

ઉભય. સ.-(સં) બન્ને, બે જણાં.

ઉર્ધ્વ. વિ.-(ઉંચું.

ઉચ્ચૈશ્રવા. ના.-(સં) સમુદ્ર મંથનમાંથી નીકળેલાં ચૌદ રત્નમાંનો ઘોડો.

૨. સૂર્યના રથનો ઘોડો.

ઉડણ. વિ. ઉડે તેવા.

ઉત્પત્યા. ક્રિ. ઉત્પાત કરવાલાગ્યા-ઉછળી ઉઠ્યા.

ઉધરક્યો. ક્રિ. ઉછળ્યો, ખળભળ્યો.

ઉપંગ. ના. એક જાતનું વાદ્ય.

એકાતીત. (એક+અતિત) અતિત એટલે ઘૂટો વિરક્તયયેલો—સાધુ; એ ઉપ-
રથી કદાશ સાધુમાં જે એક તે ઇશ્વર એવો અર્થ.

ઐરાવત. ના—(સં) સમુદ્રમંથન વખતે નીકળેલાં ચૌદ રત્ન માંહેલો હાથી.
તેને ઇંદ્રનું વાહન અને આઠે દિગ્ગજનો સ્વામી ગણેછે, તે ધોળા
રંગનો ને ચાર દાંતવાળો કહેવાય છે.

કક્ષાપટ. ના—(સં) યગલ.

કટાવ. ના—(કટિબંધ) કમરપટો; કંદોરો.

કડાઝુડ. ક્રિ. વિ. બાંધ્યા ક્રિયાપદનો ગુણુળતાવેછે, ખૂબતાણીને એવો અર્થ.

કંદર્પ. ના (સં) કામ (કામદેવ).

કપોત. ના—(સં) ડોકે રંગની છાંટ હોય તે ખખ્ખુતર; ઘોડાની જાત, કદાશ
ડોકે રંગની છાંટ હોય તેવી.

કબંધ. ના—(સં) ધડ (માથા વિતાનું).

કભાય. ના—(કભા) પરણતી વખત—કુલેકાં વખત પેહેરવાનું જામા સરખું કે-
ડિયું—અંગરખું.

કલંકી. ના—(સં.કલ્ક) લીલો ઘોડો.

કવચ. ના—(સં) બખતર

કાકુસ્ત. ના—(સં) સૂર્યવંશના મૂળ પુરૂષ ઇક્ષ્વાકુ તેનો પૌત્ર કકુસ્ત્ર તેના
વંશજ કાકુસ્ત્ર કહેવાય, અહીં તે લક્ષ્મણને લગાડયું છે.

કાતી. ના—(સં) પાળી—છરા જેવું હથિયાર.

કાલક. ના—કાળાશ.

કાળનીમી. ના—(સં. કાળનેમી) એક રાક્ષસ, હનુમાન ઔપધી લેવા ગયા
સાંભળીને રાવણે જેને રસ્તામાં અડચણ કરવા મોકલ્યો હતો તે.

કિન્નર. ના—(સં) એક જાત (ગાંધર્વ શબ્દ જુઓ) સ્વર્ગના ગાંધર્વને
કિન્નર કહે છે.

કિષ્કિંધા. ના—(સં) દક્ષિણમાં એક નગરી અને સુગ્રીવ ને વાલીની રાજ્યધાની.

કુંજર. ના—(સં) હાથી.

કુતોહલ—(સં. કુતૂહલ) ના—સૌરણકોર; કળાહાર.

કુબેર. ના—(સં) પુત્રસ્થ પુત્ર વિશ્વવા રૂપિનો છોકરો. તે સદ્રાગા યક્ષનો અ-
ધિપતિ અને સર્વ દેવનો ધનાધ્યક્ષ, તે રાવણનો આરમાદ્ર થાય,
તેને રાવણે લંકામાંથી કાઢી મૂક્યો, ત્યારે હિમાલયના કૈલાસ શિખર

પર અલકાનગરી વસાચી ત્યાં રહેવા લાગ્યો.

કુંભકર્ણુ. ના—(સં) રાત્રણનો ભાર્ત્ર તેને ઇંદ્રાસન માગતાં નિદ્રાસન યોત્રી જવાથી ઉંઘતો, વર મળ્યો હતો, તેથી તે અધોરીની પેઠે ઉંઘતો, શરીરે મદા બળવાન હતો.

કુંભ. ના—(સં) કુંભકર્ણુને જૃતજ્વાળાથી થયેલા બે પુત્ર કુંભ અને નિકુંભ, યુદ્ધમાં સુગ્રીવે કુંભને અને હનુમાને નિકુંભને માર્યા.

કુમુદની. (કુમુદિની) ના—કુમુદ પૂલનો વેલો; ઢાંડી સાથેનું પૂલ; કમળની એક જાત (પોયણ).

કુમેદ. વિ. (ક્રા.) લાલરંગના.

કુસુમ. ના—(સં) પુષ્પ.

કૃતધ્વી. કૃતધ્વ. વિ. (સં) ઉપકારના અદલામાં અપકાર કરનાર.

કૃતૃમ. વિ. (સં) નવું બનાવેલું; કુદરતી નહિ તે.

કેશરી. કેસરી. ના—(સં) સિંહની એક જાતિ; કેશરના જેવા રંગનો; એક વાનર અંજનીનો પતિ ને હનુમાનનો પિતા. ૨. જંચુવાનના નાનાભાઈનું નામ પણ કેસરી હતું.

કોડંડ. ના—(સં) ધનુષ્ય.

કોરંગ. ના—(સં. કુરંગ) હરણ જેવો ઘોડો.

ક્ષિણુ વિ. ધા—(સં) નાશ પામેલું; ઘસાર્ધ—તવાઈ ગયેલું.

ક્ષિતિ. ના—(સં) પૃથ્વી.

જગ. ના—(સં) પક્ષી.

ખટદર્શન. ના—જેગો; જંગમ; ફફીર; સન્યાસી; જૈન; બ્રાહ્મણ; એ છ. ૨. ખટ શાસ્ત્ર.

ખંધાર. ના—કુંદહાર. (અધ્યાનીસ્તાનમાં.)

ખાંડાં. ના—જે ધારની સીધી તરવાર.

ગજ. ના—(સં) હાથી.

ગજકપિ. ના—(સં) રામ સેનામાં એક વાનર અધિપતિ.

ગણુ. ના—(સં) ટોળું; સમુદાય; દેવના નિકટ સેવકોનો જે વર્ગ તે.

ગંધમાદન. ના—(સં) રામ સેનાનો એક વાનર અધિપતિ; મેરની પશ્ચિમે એ નામે પર્વત છે તેનો વાસી.

ગંધમાદન. ના—(સં) મેરની પશ્ચિમ (આ તરફથી જોતાં) દીશાએ આ-વેલો એક પર્વત.

ગંધર્વી. ના-(સં) ગાંધર્વ કન્યા

ગંધાર ના-(સં. ગાંધાર) સિંધુ નદીની આશપાશના મુલકના ઘોડા; કોઈ કંદહારી પણ કહે છે.

ગરધવ. ના-(સં. ગર્દભ) ગધેડો.

ગવાક્ષ. ના-(સં) ગોકર્ણુ પર્વતનો અધિપતિ. અને રામ સેનાનો વાનર.

ગાંધર્વ. ના-(સં) કેટલીક યોનિઓ અથવા જાતોએ તેમાંની એક જાતોનાં નામ.

વિદ્યાધર; અગ્નિસર; યક્ષ; રાક્ષસ; ગાંધર્વ; કિન્નર; પિપાસ; ગુહ્ય-ક; અને સિદ્ધ.

ગિરિપતિ. ના-(સં) મહોટો પહાડ.

ગિરિવર. ના-(સં) મહોટો પહાડ.

ગુરજ. ના-લોહાનો લાકડીને છેડે કાકરવાળો ગોળ ગુચ્છો હોયછે તેવું હથિયાર.

ગોકર્ણુ પર્વત. ના-(સં) પર્વતનું નામ એનું સ્થળ સમજાવું નથી, હિમાલય પર્વત ઉપર એક તિર્થ; નિપથ પર્વત પર તપોવન; દંડકા રણમાં ક્ષેત્ર જ્યાં કુંભકર્ણુ તપ કર્યું હતું.

અર્યો. ક્રિ-(સં. યસ્) મોઢેથી પકડવું; પકડવું.

ધર્ણી. ના-સ્ત્રી.

ધાણ. ના-છુંદો નાખવું તે; સંહાર.

ધુન્વટ. ના-અહીં માયું એવો અર્થ.

ધોર. વિ. (સં) બિહામણો.

ચક્ર. ના-(સં) પૈડું અથવા પૈડાના આકારની અને પૈડાની પેઠે ગોળ દ્વરતી કોઈ પણ ચીજ.

ચક્રવર્તી. વિ. ના-(સં) સાર્વ ભૌમ્ય; સૌથી મોટો,

ચક્રવર્તન. ના-(સં) એક રાક્ષસ.

ચંદ્રકેતુ. ના-(સં) એક રાક્ષસ (લક્ષ્મણના પૂત્રનું, અભિમન્યુને મારનારનું અને હંસધ્વજના લાછનું પણ એ નામ હતું.)

ચંદ્રાવળી. વિ. ના-ઘોડાની જાત.

ચર્મ. ના-(સં) ચામડાં.

ચાપ. ના-(સં) ધનુષ્ય, કામડું.

ચિત્રલંકા. સં. ના-ચીતાના (વાઘ) જેવો વળોકછે જેનો.

ચુઆ. ના-(સં) સુગંધવાળું ધુપેલ.

જક્ષ. યક્ષ. ના-(સં) દેવ યોનીથી ઉત્પન્ન થયેલા.

જન્મેજ્ય. ના-(સં) પરીક્ષિતનો દિકરો.

જાગુલ-(જાગવલ્યમાન) મક્કાસ્તુ; પ્રતાપી.

જાનકી. ના-(સં) જનક રાજની દિકરી; સોતા.

જાંબુવાન. ના-(સં) બ્રહ્મદેવથી જન્મથી સ્ત્રીને પેટે થયેલો પરાક્રમી રીંછઅધિપતિ.

જીવરખી. ના-જીવનું રક્ષણ કરનારી (બંડી કે કવચ).

જુદકાંડ-યુદ્ધકાંડ. ના-(સં) રામાયણનો એક કાંડ (સ્કંધ) એટલે ભાગ.

જેર. વિ. (ફા.) તાળે થવું.

જેજન. યોજન. ના-(સં) ચારદોશ—ગાઉ જેટલું અંતર.

જાલરી. ના-નાની વગાડવાની જાલર—ઘડિયાળ.

જુંઝાર. જુંઝાર. ના-લડવૈયો, જોદ્દો.

ઝોકી. ઝોકવું-ક્રિ. ઝંપલાઈ; ધસી.

ટાટર. ના-ઘણું કરીને બોચી વગરે દંકાય એવો ધાતુનો ટોપ.

ટોપ. ના-ટોપી (ધાતુની.)

તક્ક. ના-(સં) કદ્રુપુત્ર એક નાગ, છવીશ કુળના નાગ પૈકી એક કુળનો તે અધિપતિ હતો, એક કુળનાં જે પેટા કુળ હતાં તેમાંનાં ચારાદને જન્મેજ્યે બાળી નાખ્યાં. તક્કને આસ્તિક રૂપિયે બચાવ્યો.

તરલ. વિ. (સં) ચળકતા—ચંચળ.

તરિયા તોરણ. વિ. ત્રણ પ્રકારનાં તોરણ. આસોપાલવ-આંબાના પાતરાતું, નાળિયેરીનું ને એક કપડાનું બનાવેલું શોભાને માટે.

તરવર. તરવર. ના-(સં) મહોટું જાડ.

તારકપિ. ના-(સં) રામ સેનામાં એ નામના બે મહોટા વાનર હતા, એક સુગ્રીવનો સસરો થાય.

તિમિર. ના-(સં) અંધારું.

તિલ. ના-(સં) તલ.

તુરંગ. તરંગ. ના-(સં) ઘોડો.

તુરી. ના-ઘોડો.

તેજ. વિ. તેજળ; પાણીદાર.

તોમર. ના-(સં) એક હથિયાર.

ત્રઠ. ના-(સં) કાંઠો.

ત્ર્યંબક. ના-(સં) ધનુષ્ય.

ત્રિકૂટાચળ. ના.-એક પર્વત.

ત્રિગુણાતીત. વિ. ત્રણ ગુણ રજ, તમ, સત્યથી અગળા.

ત્રિગટા. ના-સં) લંકાની એક વૃદ્ધ રાક્ષસી જેને અશોક વાડીમાં સીતાના ર-
ક્ષણાર્થે બીજી રાક્ષસિયોની ઉપરી તરફે નીમી હતી.

ત્રિભુવન. ના-સં) ત્રણભુવન. સ્વર્ગ; મૃત્યુ; ને પાતાળ.

ત્રિશિરા-વિ. ના. ત્રણ માથાવાળો.

ત્રેત્રિયાં. ના-તરીલાં. ગાડાને એક કરતાં વધારે જોડે જોડે છે ત્યારે આશ-
લી જોડેને જેમા જોડે છે તે.

દક્ષીણાંગે.-દક્ષિણ અંગે) ના-જમણી તરફ.

દધિમુખ. ના-સં) એક વાનર, જે વાળીના મધુ વનનો રક્ષક હતો.

દશગ્રીવ. ના-સં) રાવણને દશ માથાં હતાં તેથી તેને દશગ્રીવ એટલે કંઠ
હોય, એ ઉપરથી તેને દશગ્રીવ; દશ કંઠ; દશાનન; (દશ માથાં વા-
ળો કહેતા.

દશાવંત. ઉચી સ્થિતીના-ભાગ્યવાન.

દહ્યા-દહવું. ક્રિ. બાળવું.

દાનવો. ના-સં) કસ્યપની સ્ત્રિ દનુ તેને સો પુત્ર હતા તે દાનવ કહેવાતા,
દાનવની કન્યા તે દાનવો.

દિગ્ગ-દિગ્ગજ. ના-સં) અકેકી દિશાનો જે પુરાણ પ્રસિદ્ધ હાથો તે-એ
આઠ છે. ઐરાવત, પુણ્ડરીક, વામન, કમુદ, અંગન, પુષ્પદંત, સા-
વૈભામ, ને સુપ્રતીક.

દિગ્ગપાળ-દિક્ષપાળ. ના-સં) દિશાનો દેવ.

દિક્ષિત્-દીક્ષિત. વિ-ધા-સં) દીક્ષા લાવેલો એવો.

દીનકર-દિનકર. ના-સં) સૂર્ય.

દીર્ઘ. વિ-સં) લાંબુ

દીવીદાર. ના. દીવાળની કરનાર, મશાલથી.

દુગદુગી. ના. એક જનનું ઘરેણું.

દુદામા. ના. લઢાઈની સ્વારીમાં સદુથી આગળ જે નોળત-નગાઈ તે.

દુર્ભંતિ. સં) ખરાબ મતિવાળો.

દશ. વિ-ના. એક રાક્ષસ.

દેવાંતક. ના-સં) રાવણનો પુત્ર, જેને હનુમાને માર્યો.

દોહવટ. ના. દશ વાટે-રસ્તે. (ખારવાટ કહેવાય છે)

દોહિત્ર. ના-સં) દિકરાનો દિકરો.

દુમ. ના-(સં) ઝાડ.

દ્રોણાયળ. ના-(સં) પર્વતનું નામ, એક હિંદુસ્તાનમાં અને એજ નામનો બીજો ક્ષીર સમુદ્રને કાંઠે.

દ્વંદ્વ. દ્વંદ્વ-વિ. (સં) બેનું બેનું હોય તેવું; જુગલ.

દ્વિજ. ના-(સં) બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીને વૈશ્ય એમને જનોઇની ક્રિયા કરાવે છે તે, હાલ એ ક્રિયા સ્ત્રીઓને થતી નથી.

ધનવંતરી. ધનવંતરિ. ના-(સં) સમુદ્ર મંથનમાંથી ઔદરત્ન નીકળ્યાં તેમાંનું એક; વૈદકશાસ્ત્રનો મૂળ પુરૂષ.

ધુમ્રલોચન. ના-(સં) એક રાક્ષસ, શુભ નિશુંભના પ્રધાનનું નામ પણ એહતું.

નંદી. ના-(સં) શિવનો પોહિયો.

નંદેરી. ના-એક જાતનું વાજુ.

નરાંતક. ના-(સં) રાવણનો પુત્ર જેને અંગદે માર્યો.

નલ. ના-(સં) રામની સેનામાં એક યોદ્ધા; જેણે સમુદ્ર ઉપર પાળ બાંધી એવી કથાછે. કોઇ માતંગ રૂપિના ધોવાના પથ્થર પાણીમાં નાખી દેતો અને તેને શાપ લાગતો નહિ, તેથી રૂપિયે ચીંટાઇને કહ્યું કે તું જે પથ્થર નાખીશ તે તરશે.

નવગ્રહ. ના-(સં) રવિ; ચંદ્ર; મંગળ; જુહ; ગુરુ; શુક્ર; શનિ; રાહુ ને કેતુ.

નવભક્તિ. નવધાભક્તિ. ના.-ભક્તિ નવ પ્રકારનીછે તેનાં નામ, શ્રવણ; કીર્તન; સ્મરણ; પાદસેવન; અર્ચન; વંદન; દાસ્ય; પ્રેમ અને આત્મનિવેદન.

નવમણિ. ના-કુંડળનું વિશેષણિક. નવ પ્રકારનાં રત્ન, હીરો; માણુક; મોતી; પાતું; પોખરાજ; ગોમેદ; લશણિયો; પરવાળું ને નીલમ.

નાગપાશ. ના-(સં) નાગ જેવી રીતે પોતાના શરીરનું ચુંછળું વાળેછે, તેવે આકારે સેનની જે રચના તે, જેથી શત્રુનું સેન ફાંસામાં આવે જાય.

નારદ. ના-(સં) સ્વાયંભુવ મનવંતરમાં બ્રહ્માયે દશ માનસ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા તેમાંનો એક શાપે કરીને રૂપિ કુળમાં ઉત્પન્ન થયો તે. વળી કસ્યપ રૂપિથી થયેલા સોળ દેવ ગાંધર્વમાંનો એક, જ્યાં ત્યાં વહવાડ કરાવનાર, તે સંગીત શાસ્ત્રમાં કુશળ ગણાયછે.

નિકુંભના. નિકુંભલા. ના-(સં) લંકાની પશ્ચિમે એક સ્થળ, અને ત્યાં આગળની દેવી, જે ઇંદ્રજીત ઉપર પ્રસન્ન હતી.

નિકુંભ. ના-(સં) કુંભ શબ્દ જુઓ.

નિધન. ના-(સં) આખર; નાશ.

નિપાત. ના-(સં) લાંબા થઇને પડવું તે; નાશ થવો તે.

નિપાવે. કિ. નિપજ્ઞવે.

નિર્ઝર. (સં) ધોધ; અહીં વાયક—વચનની વૃદ્ધિ, સામટાં વાક બાણ એવો અર્થ.

નીલ. ના-(સં) વિશ્વકર્માથી થયેલો જેણે સમુદ્ર ઉપર પાળ બાંધી તે. રામ
સેનામાં, એક મહોટો યોદ્ધા.

નેળાં. ના-નીશાન.

પંગ પંગ-ઉપંગ નામના વાજનો અવાજ.

પંચવટી. ના-(સં) ગોદાવરીની ઉત્તરે દંડકારણ્યમાં એક સ્થળ.

પંચાળ. ના-(સં) ઈદ્ર પ્રસ્થની પૂર્વ તથા પશ્ચિમના મુક્તકનું અસલ નામ; ત્યાંના
ઘોડા. પરંતુ હાલ કાઠિયાવાડી ચોટીલાની આસપાસનો પ્રદેશ તથા
ત્યાંના ઘોડા પાંચાળ કહેવાય છે.

પટકૂલ. ના-(સં) લૂગડાં.

પણુછ. પનસ. ના-(સં) એ નામના એ વાનર.

પતન. ના-(સં) પડવું તે.

પતાકા. ના-વાવટા, ધન્યથી જુદા આકારના.

પતિત. વિ. (સં) નીતિબ્રહ્મ; પાપી.

પદ્મ. ના-(સં) સો કરોડ અથવા અજ્ઞ.

પનગ-પન્નગ. લક્ષ્મણનું નામ, શેષનાગનો અવતાર હોવાથી.

પનંગા. ના-ઘોડાની જાત. પન્નગ એટલે સાપ તે ઉપરથી સાપ જેવા
ઉતાવળા, ઝેરી તે.

પરજન્ય. ના-(સં) વરસાદ.

પરમાર્થ. ના-(સં) જન-લોકનું હિત કરવું તે (સ્વાર્થનું ઉલટું).

પરવણી. પર્વણી. ના-(સં) પર્વ, અહીંયાં અમાસ પુન્યમ સમજવું.

પરશુરામ. ના-(સં) જમદગ્નિનો પુત્ર, ક્ષત્રીઓનો સંહાર કરનાર, વિપ્લવનો
અવતાર ગણાય છે.

પરસ્વેદ. પ્રસ્વેદ. ના-(સં) પરસેવો, ધામ.

પરિધ. ના-(સં) ગુરજ જેવું હથિયાર (ગુરજ જુઓ).

પરિધાન. ના-(સં) પહેરવું.

પરીશોધ. ના-ચોતરફથી તળવીજ કરવી.

પરીક્ષિત્. ના-રાજા જન્મેજયનો પિતા.

પાખર-(સં. પ્રક્ષર) ના-ઘોડા હાથીની ઉપર નાખવાનું કોદાનું જખતર.

પાટોધર, ના-(સં)-પાટવા.

પાટી. વિ-જેણે પાઠ મોઢે રાખેલા હોય તે.

પાણી. પાણિ. ના-(સં)-હાથ.

પાવક. ના-(સં)-દેવતા, અગ્નિ.

પિંગળાક્ષ. ના-(સં)-શિવના રૂદ્ર ગણમાંનો એક.

પિડાલા, વિ-ના-પિડક.

પિરોઝા-(ફા)-આશમાની રંગના.

પુરાણ. ના-(સં)-પુરાણ અરાઠ છે. તેનાં નામ, શ્રીમદ્ભાગવત; મત્સ્ય; ભવિષ્યોત્તર; બ્રહ્મ; પદ્મ; વિષ્ણુ; શિવ; ગરુડ; નારદ; અગ્નિ; રુદ્ર; ભવિષ્ય; બ્રહ્મવૈવર્ત; માર્કંડેય; વામન; વરાહ; કુર્મ અને બ્રહ્માંડ પુરાણ.

પુષ્પક-ના=(સં)-કુબેરના વિમાનનું નામ.

પુર્ણાહુતિ. ના-(સં) યજ્ઞ-હોમનું કર્મ જે દિવસે સંપૂર્ણ થવાનું હોય તે દિવસે મહોદ્ધુ બલિદાન આપવાનું તે.

પોળ. ના-દરવાજાના અર્થમાં.

પ્રચંડ. વિ- ભયંકર; મહાઉત્પાત.

પ્રતાપ ના-(સં)-જિંદી પદ્મી-સત્તાનું જે તેજ તે; કીર્તિ.

પ્રતિબોધ ના-(સં)-સલાહ

પ્રથુક-(સં પૃથુ) ના- એક વાનર.

પ્રધસ્ય-ના-એક રાક્ષસ

પ્રલયે, પ્રલય. ના-(સં)- પૃથ્વી ઉપર પાણી ફરી જળનું તે; સૃષ્ટિનો નાશ.

પ્રશંસા-ના (સં) સ્તુતિ; વખાણ.

પ્રસૂતા--ના (સં) જેણે જળ્યું હોય તે સ્ત્રી; જે જળુતી હોય તે સ્ત્રી.

પ્રહસ્ત-ના (સં) સુમાલિ રાક્ષસનો પુત્ર રાવણનો મામે ને મુખ્ય પ્રધાન.

પ્રાગયોતિક-પ્રાગબ્યોતિપ--ના. (સં) શાકલ દેશની ઉત્તરનો દેશ.

ફાલુ-ના. ધરતું દાંત પડેલા એવું કોલું--શિયાળવું. કોઈ કહે છે કે એ જનવર કોલું નથી પણ જીવું છે ને તે જ્યાં વાધ હોય છે, ત્યાંજ રહે છે, ને વાધના મોહમાંનું ખાય છે.

બંકા વિ- વાંકા-(વક્ર ઉપરથી)

બત્રીશત્રબણો-બત્રીશલક્ષણો, વિ-ના. બત્રીશ લક્ષણ જેનામાં છે તે; ચતુર.

બદ્રિક્ષ-ના-(સં- બદરિક્ષ) ના. બોર.

બલિરાજ ના- (સં) બાણાસુરનો બાપ, જેને ઇશ્વરે વામન રૂપ ધરીને

પાતાળમાં ચાંપી ઘાલ્યો હતો, તે પાતાળનો રાજવાયકહે છે.
બાધી -ક્રિ. થઈ, બંધ બેઠી.

બાર મેઘ-ના. બાર જાતના વરસાદ (ઘણું કરીને બાર સૂર્યને સંબંધે હશે).
મેઘના બે પ્રકાર સામાન્ય મેઘ અને પ્રલય મેઘ. વળી તેના
સાત સંખ્યા પણ ગણી છે, જેવી કે સંવર્ત; ભીમનાદ; દ્રોણ;
ચંડ; બલાહક; વિદ્યુતપાતક; અને શોણ.

બાંછ. ના-[સં.બાહુ] ભુજ; હાથ.

બાહુક. ના-વરવો-નિચિત્ર-બિહામણો પુરૂષ.

બિહાલા. વિ-ના- બિહારી જેવા.

બીલ. ના-દર (ઈંદર સસલા વગેરેનું). સાપનો રાક્ષો
બૃહસ્પતિ ના-(સં) સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં અંગિરા ર્ષિનો પુત્ર; દેવનો ગુરુ;
સ્વારોચિષ મન્વંતરમાં સપ્ત ર્ષિમાંનો એક.

બ્રહ્મકોપ વિ-ના. એક રાક્ષસ.

ભગ્નુ. ક્રિ-(સં. ભજ્) થયું; બન્યું એવો અર્થ.

ભદ્રજાતિ. વિ-(સં) કલ્યાણકારી.

ભવસિંધુ. ના-(સં)સંસાર રૂપી સમુદ્ર.

ભાધી. ના-શૂરવીર. ભાથો (તીરનો) જેને અંગે છે તે.

ભારથી-ભારતી. ના-(સં)-વાણી; સરસ્વતિ.

ભારદ્વાજ. ના-(સં) એક બ્રહ્મર્ષિ; ઘણું કરીને મન્વંતરનો બારમો વ્યાસ.

ભીડમાળ. ના-ફાંસો-હથિયાર.

ભૂતળ. ના-(સં) પૃથ્વીની સપાટી.

ભૂર. ના-(સં) જોરાવર, રક્ષણ પામેલો.

બ્રહ્મકુટી. ના-(સં) ભવાં.

મકરકેતુ. ના-(સં)એક રાક્ષસ. (મગર ઉપરથી).

મકરાક્ષ. ના-(સં) ખર રાક્ષસનો પુત્ર, જેને રામે માર્યો હતો.

મળિયારડા-ના-ઘોડાને કપાળે તોરણ જેવું શાભાને માટે બાંધે છે તે.

મગધ-ના-(સં) સુલ્લ અને પ્રસુલ્લ દેશની પૂર્વનો દેશ. તેની રાજધાની ગિરિ
વૃજ. તેની મર્યાદા વૈહાર, વરાહ, વૃશભ, ર્ષિગિરિ અને ચૈત્રાક એ
પાંચ પર્વતોથી થાય છે. એમાં સૂરસેન, (દશરથનો સસરો) જ
રાસંધ. (મહાભારતવાળો) ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, વગેરે પ્રખ્યાત રાજા
થએલા છે, એ બાહાર અને બંગાળના કંઈ પ્રદેશ મળીને થએલો હશે.

મણિભદ્ર-ના-(સં) શિવ ગણુ.

મંત્રી-ના-(સં) કારભારી.

મદનભેર- મદન એટલે કામ, કામ ઉત્પન્ન થાય એવું વાળું, બેર એ મો-
ટી શર્ણાઈ જેવું. કર્ણાટ.

મદિરા-ના-(સં) દારૂ.

મયદાનવ-મયાસુર-ના (સં) મંદોદરીનો પિતા એટલે રાવણનો સસરા.

મયંદ. ના-(સં) એક વાનર.

મદ્ર. ના-પ્રાચીન આનર્ત દેશની પશ્ચિમનો મુલક.

મરીચી. ના-(સં) રાવણના કહેવાથી એણે મૃગનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. તે
મૃગને રામે માર્યો.

મહાપાર્શ્વ. ના-(સં) રાવણનો ઔરમાઘ ભાઈ અને તેનો એક સાથી અથવા મંત્રી.

મહાપ્રજા. ના-(સં) એક રાક્ષસ.(મહાપ્રજાવાન). દનુપુત્ર એક દાનવનું પણ નામ.

મહારૂ. ના-(સં) શિવ, અગિઆર રૂદ્ર એટલે ભૂત રાક્ષસના અધિપતિ
ગણાય છે; રૂદ્ર અને શિવ એક નથી? તથાપિ ધણીવાર રૂદ્ર મહા-
રૂદ્ર એ નામ શિવને અપાય છે.

મહાભાગ. વિ. મોટો ભાગ્યશાળી.

મહિલા. ના-(સં) રાજની સ્ત્રી. સ્ત્રી

મહીપામુખા. ના-(સં) ભેંશના જેવું મૂખ છે જેનું એવા ઘોડા.

મહીપ. ના-(સં) પાડો.

મહોદર. ના-(સં) પ્રહસ્તનો ભાઈ.

માતુલ.. ના-(સં) મામો.

માતુલી-માતલી. ના-(સં) ઇંદ્રનો સારથી.

માતંગ. ના-(સં) હાથી.

માયાવી. વિ. મયદાનવનું નામ મય અથવા મયાસુર હતું. તે ઉપરથી વિશે-
પણુ ઘોડાને લાગેછે, અથવા મય શબ્દ ઉપરથી વિશેષણીક શબ્દ
થયો હોય, કે મય દાનવના પુત્રનું નામ માયાવી હતું, તેના તાત્પ્ર-
ના ઘોડા એમ પણ અર્થ સંભવે.

માર્તંડ. ના-(સં) સૂર્ય.

માલી. ના-(સં) સુકેશ રાક્ષસને દેવવતીથી થએલા માલ્યવાન, સુમાલી,
અને માલી એ ત્રણ પુત્રાનો કનિષ્ઠ.

મીઠ. ના-(સં) નજર.

મુક્તામાત્ર. ના-(સં) મોતીની માળા.

મુગદ્દળ. ના-(સં) મગદગિયા.

મુહૂર્ત. ના-(સં) બે ઘડીનો સમય, લગ્ન વગેરેનો શુભ વખત.

મૂશળ. ના-(સં) મુસળું. સાંબેલું.

મેઘાડંબર. ના-(સં) છત્રીવાળી અંખાડી.

મેઢા. (મેપ ના-સં) ઘેટા.

મેદ. ના-(સં) ચરખી, હાડકાંની અંદર જે ધી સરખો પદાર્થ હોય છે તે.

મેર. ના-(સં) સાત મહાદ્વિપ અને સપ્ત સમુદ્ર તેમજ ઇન્દ્રાવતની મધ્યો

મધ્ય જે સોનાનો પર્વત છે તે; તેની ઉત્કર્ષચોરાશી હજાર યોજન.

તેને માથે દ્રુવમંડળ છે, અને સૂર્ય ચંદ્રાદિક મંડળ તેની આશપાશ ફરે છે.

મૈથિલિ ના-(સં) સિતા. મિથિલામાં જન્મેલી અથવા મિથિલાના રાજા મૈ-

થિલ તેની પુત્રી.

મહોક્ષો. ના.-મજરો.

મોળિયાં. ના. માથે ખાંધવાના ફેટા.

યજ્ઞકોપ. ના-(સં) રાવણના પક્ષમાંનો રાક્ષસ જેને રામે માર્યો હતો.

યુગ્મ. ના-(સં) સાથે જે બે તે.

યુપાક્ષ. ના-(સં) રાવણ સેનાનો એક રાક્ષસ જેને હનુમાને માર્યો હતો.

યૌવન. ના-(સં) જુવાની.

રક્તવર્ણુ-વિ. ના-(સં) લાલ રંગનો.

રણજન્ન-રણયજ્ઞ. ના-(સં) રાવણ સાથેના યુદ્ધને યજ્ઞની ઉપમા આપી એ

નામ કવિએ પાડ્યું છે.

રણતુર. ના-(સં. રણતૂર્થ) લડાઈતું વાણું.

રણસ્થંભ. ના-(સં. રણસ્તંભ) લડનારાં એવાં જે બે સેન તેની વચમાં ઉ-

ભો કરેલો જે થાંભલો તે.

રિપુ. ના-(સં) શત્રુ.

રિપુમર્દન. ના-(સં) રિપુ એટલે શત્રુને રોળીને મારનાર; એક નામ.

રિષ્ટ. ના-(સં) માહું.

રક્ષભ. ના-(સં. ત્રક્ષભ) એકવાનર (ત્રક્ષભ પર્વતનો ઊપરી હોય).

રૂદ્ર. ના-(સં) અગિયાર રૂદ્ર અથવા દેવ છે, વાયુ અથવા વાયુના; તોફાનના

દેવને તેમજ શિવને રૂદ્ર કહે છે.

રેણુ. ના-(સં) ધૂળ; રજ.

લયમકે. લયમકતું. કિ. ભારથી વાંકું વળતું-મરડાતું. અહીં ખુબી રહેતું એવો અર્થ.

લથુ લાઘવા. ના-કરામત. ખારીક તદખીર. વિશેષે કરીને નાના મોટા
થઇ જવાની યુક્તિ.

લંબગ્રીવા. વિ. ના-લંબગ્રીવ-ગ્રીવા) લાંબી ગરદન વાળા.

વકરાક્ષસ. ના-(સં) એક રાક્ષસ.

વકારે. વકારવું. ક્રિ. અ. ઉચ્ચેરવું; વકરે તેમ કરવું.

વજ. ના-(સં) ઇંદ્રનું આયુધ-એ ઘણું કઠણ ને ધાર વાળુંછે.

વજ્રનાલી. વિ. ના-એક રાક્ષસ (કિષ્કિંધાની પાશ્વિમે વજ્ર નામે પર્વત હો-
તો ત્યાંનો અધિપતિ હોય).

વપુ. ના-(સં) શરીર; કાયા.

વરણુ. ના-(સં) પાણીનો દેવ; પશ્ચિમ દિશ્વળ.

વરણુપાશ. ના-(સં) વરણુથી મળેલો પાશ એટલે શત્રુને માધ કરવા-
નો જાળ-કાસો.

વાજી. ના-(સં). ઘોડો.

વાયણુ વિ. પવન વેગી.

વાયસ. ના-(સં). કાગડો.

વારણી ના-(સં). દારૂ.

વાલી. ના-(સં). કિષ્કિંધાનો રાજા, રક્ષરાજનો પુત્ર, અંગદનો પિતા, જેને
રામચંદ્રે હણ્યો હતો; રાવણને બગલમાં ધાલી પૃથ્વી પ્રદીક્ષણા કરેલી
એવો તે બળવાન હતો.

વાસવી. ના-(સં). વાસવી એ નામની સાંગ; રાવણને એના સસરા મયાસુરે
કન્યાદાનમાં આપી હતી.

વિકટાક્ષ. ના-(સં), એક રાક્ષસ (ભયંકર જેની આંખોએછે.)

વિદ્ધે. ના-(સં). વ્યથ ઉપરથી) ગભરાએલો.

વિત્ત. ના-(સં). કૌવત.

વિદ્યુન્માલો. વિ. ના. લંકાનો એક રાક્ષસ.

વિધિ. ના-(સં). બ્રહ્મા.

વિનત. ના-(સં). એને કિષ્કિંધાનો અધિપતિ ગણ્યો છે તે સંભવતું નથી.
કદાશ ત્યાંનો કોઇ અમીર ઉમરાવ કે ઠાકોર હોય અથવા કિષ્કિંધા
નામનો પર્વતછે, ત્યાંનો તે અધિપતિ હોય.

વિલીપણુ. ના-(સં). રાવણનો ભાઇ; રામના પક્ષમાં હતો.

વિમળ. વિ. (સં) નિર્મળ.

વિરપાક્ષ. ના-(સં). જૂદા જૂદા ત્રણ રાક્ષસનાં નામ હતાં. સુમાળી રાક્ષ-
સનો પ્રધાન જેને સુગ્રીવે માર્યો; લક્ષ્મણે જેને યુદ્ધમાં માર્યો તે; અ-
શોક વાડીનો નાશ થતી વખત જે પાંચ સેનાપતિ રાવણે મોકલ્યા
હતા અને હનુમાને માર્યા હતા તેમાંનો એક.

વિશ્વકર્મા. ના. (સં). વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના પ્રભાસનો પુત્ર અને દેવ લોકનો
શિલ્પી. સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં એ નામનો એક પ્રજાપતિ પણ હતો.

વિદ્યી. ના-(સં). સલાહનું કહેણ.

વિસરજન. વિસર્જન. ના-(સં). જવાદેવું; (દેવનું આવાહનને વિસર્જન કરેછે તે).

વેદી. ના-(સં), ચોરી.

વેલો. (સં. વલ્લિ) ના-વેલો.

વૈતાળ. ના-(સં). ભૂતની ગતિ ઉપરથી.

વ્રંદ-વ્રંદ ના-(સં. જ્યો; ટોળું).

શક્ત. વિ-(સં). જે એકાદું કામ કરી શકે તે. જેનામાં શક્તિ હોય તે.

શતક્રોધિ. વિ-(સં). સો કરોડ.

શતબળ. ના-(સં). એક વાનર અધિપતિ.

શય. (સં. શય) ના. મડદું.

શર્વો. ના- અગ્નિમાં ધો હોમવાનું હથિયાર.

શિરોમણિ. ના-(સં). સહુને માથે શ્રેષ્ઠ એવી.

શુક. ના-(સં). રાવણનો એક મંત્રી; એક બીજા રાક્ષસનું પણ એ નામ હતું.

શૂળ. ના-(સં). છેડેથી વાળેલું હથિયાર.

શુળપાણુ ના-સ). હાથમાં શૂળ છે જેના.

શૃંગ. ના-(સં). શિખર.

શૃંગાર. ના-(સં). આભૂષણ; કપડાં.

શૃંગી. ના=(સં). શિંગડાં જેવું (રણશિંયુ ?) વાદ્ય.

શેષ. ના-(સં) એ નામનો નાગ, જેણે પોતાની ફેણ ઉપર પૃથ્વી ધારણ કરી
છે એમ કહેવાય છે.

શ્રીકાર ના-(સં). શોભાયમાન; સુખકારક.

શ્રીફળ ના-(સં). (શિરાઃફળ. શુભ સૂચક) નાળિયેર.

શ્રીરંગ. ના-(સં). વિષ્ણું.

શ્વેતાચળ. ના-(સં). હિમાલયના એક શિખરનું નામ. વળી રમ્યક અને હિરણ્ય
મય પ્રદેશમાંહેલો મહા પર્વત જે પૂર્વ પશ્ચિમ સમુદ્રને અડેલો છે.

શ્રોણિત. ના-(સં). લોહી.

સનક. ના-(સં). સર્વ મહર્ષિની પહેલાં બ્રહ્માએ ચાર માનસ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા તેમાંનો એક, તે ઘણો ધર્મનિષ્ઠ હતો.

સંપુટ. ના-(સં). જોડીને એક છતું અને એક લોથું એમ ઉપરા ઉપરી જે મૂકવું તે, એવો મૂળ અર્થ.

સપ્તદ્વીપ. ના-(સં). પૃથ્વી સાત ભાગમાં વહેંચાયેલી છે તે દરેક ભાગને દ્વીપ અથવા મહાદ્વીપ કહે છે; તેનાં નામ, જંબુદ્વીપ; પ્લક્ષદ્વીપ; શાલ્મલિદ્વીપ; કુશદ્વીપ; કૌયદ્વીપ; શાકલ દ્વીપ; અને પુષ્કરદ્વીપ.

સપ્તપાતાળ. ના-(સં) પૃથ્વીની નીચે સાત પાતાળ છે; તેનાં નામ. અતળ વિતળ, સુતળ, તળાતળ, મહાતળ. રસાતળ. અને પાતાળ.

સપ્તરૂપિ. ના-(સં). દરેક મન્વંતરમાં ધર્મ ઉપદેશને માટે સાત રૂપિ હોય છે, ચાતુ એટલે વૈવસ્વત મન્વંતરમાં કસ્યપ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, જાતમ, જમદગ્નિ, અને ભારદ્વાજ એ સાત રૂપિ છે.

સપાખરા. ના-પાખરવાળા.

સમગ્ર. વિ-(સં). સઘળા.

સમારે-સમારવું. ક્રિ-ગગાડેલું સુધારવું.

સરસ્વતિ. ના-(સં). બ્રહ્માની જ્ઞાનશક્તિ અને સ્ત્રી. એને સાવીત્રિ અને ગાયત્રી પણ કહે છે. વાણીની દેવિ સરસ્વતિને બ્રહ્માની પુત્રી પણ ગણે છે.

સર્વદમન. ના-(સં). એક રાક્ષસ. (સર્વને દમનાર એ અર્થ).

સરિતા. ના-(સં). નદી.

સત્રવસજા. ના-મૃત સજીવની ઔપધીનું નામ.

સવિતા. ના-(સં). સૂરજ.

સંસર્ગ ના-(સં). અડકાઅડકી. સ્પર્શ.

સહચરિ. ના-[સં]. સખી, દાસી.

સળકે-સળકવું. ક્રિ. અ. આમ તેમ હાલવું.

સાંગ. ના-(સં). શક્તિ; તમામ લોકોનું આણીદાર હથિયાર; ખરછી.

સાયર. ના. સમુદ્ર.

સારણુ. ના-(સં). રાવણનો એક મંત્રી, એક બીજા રાક્ષસનું પણ એ નામ હતું

સિંગલદ્વીપ-સિંદલદ્વીપ. ના-(સં) જંબુદ્વીપને સંબંધે આઠ ઉપદ્વીપ છે તેમાંનો એક, તે ભરતખંડની દક્ષિણે જે એટલે છે તેમાંનો પહેલો બીજો ઉપદ્વીપ તે લંકા. એટલે લંકા અને સિંદલદ્વીપ એ એ એક ન

સમજવા. રાવણના વખતમાં ત્યાં ચંદ્રસેન રાજ્ય રાજ કરતો હતો.
સુગ્રીવ ના-(સં). સૂર્યનો પુત્ર અને વાલીનો ભાઈ; એનો પક્ષ કરીને રામે
વાલીને હણ્યો અને એને રાજ અપાવ્યું, તેથી એ રામચંદ્રનો પક્ષ
કાર થયો.

સુદર્શન. ના-(સં). એક વાનર,

સુનાબી. ના-(સં). લંકામાં સુનાબ નામે નાનો પર્વત છે ત્યાંનો રાક્ષસ.

સુભટ. ના-(સં). જોદ્દો; લડવૈયો.

સુર. ના-(સં). દેવ.

સુલોચન. ના-(સં). એક રાક્ષસ. (સારી આંખવાળો; ધૂતરાષ્ટ્રના એક પુ-
ત્રનું નામ પણ હતું).

સુમેળુ. ના-(સં). એક વાનર તારાનો પિતા. એનામનો બીજો વાનર પણ હતો.

હનુમંત. ના-(સં). અંજનીને પેટે વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર, તે રામનો ભ-
ક્ત અને પક્ષકાર હતો,

હંસ. ના-(સં) પ્રાણ, જૂદા જૂદા પ્રાણ વાયુ છે તેમાંનો એક.

હિરણ્યકશિપુ. ના-(સં) કશ્યપ રૂપિનો પુત્ર, એના પુત્રનું નામ પ્રહ્લાદ.

હિરણ્યકશિપુએ ઘણાં વર્ષ તપ કરીને વર મેળવ્યો હતો કે ઘરમાં
બાહાર દિવસે રાત્રે પુરૂષથી પશુથી હથિઆરથી શુવ જંતુ કે નિ-
ર્જીવ પદાર્થથી મરું નહિ; તેને વિષ્ણુએ નૃસિંહ અવતાર ધરી સંધ્યા
કાળે ઉમરા ઉપર નખ વડે માર્યો.

હીસારા. અવાજ; હણહણાટ (ઘોડાનો) ગાયના અવાજને પ્રેમાનંદે હીસા-
રવ એમ લખ્યું છે.

હુતદ્રવ્ય. ના-(સં) અગ્નિમાં હોમવાની વસ્તુઓ.

હુતાશન. ના-(સં) અગ્નિ. (હુત-હોમેલું તે).

હેત્તામાં. અ—જેતાં જેતાંમાં; ક્ષણમાં.

